

LUND UNIVERSITY

Den goda tanken och den onda erfarenheten

om den kommunistiska brottshistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen

Lundell, Valter

2011

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lundell, V. (2011). *Den goda tanken och den onda erfarenheten: om den kommunistiska brottshistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen*. [Licentiatavhandling, Historia]. Forskarskolan i historia och historiedidaktik, Lunds universitet.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

*Den goda tanken
och den onda erfarenheten*

*Den goda tanken
och den onda erfarenheten*

*Om den kommunistiska brottshistoriens
omstridda plats i den svenska historiekulturen*

Valter Lundell

Forskarskolan i historia och historiedidaktik
Lunds universitet
Malmö högskola

Serie nummer 4
Copyright © Valter Lundell
ISBN 978-91-978899-3-3
Print at *MEDIA-TRYCK* 2011, Lund

Innehållsförteckning

Förord	9
Problemet och allmänna utgångspunkter	11
Historieuppropet	14
Syfte	16
Om undersökningens nytta och det forskande subjektet	17
Tidigare forskning	20
Disposition	23
Historiebearbetningsteori.....	25
Rüsen – i historiemedvetandets och meningsskapandets gränsland.....	27
Festinger – strävan efter kognitiv harmoni	29
Hollander – mellan ideal och verklighet.....	31
Paradigmen.....	35
De tre generationerna	37
Totalitarism	40
Revisionism	42
Postrevisionism.....	45
Intervjuerna	49
Urvalet.....	50
Två historieprofessioner	51
Paradigmen och de svenska historieförmedlarna	53
Avvikelser från den revisionistiska berättelsen.....	54
Avvikelser från den totalitaristiska berättelsen	55
Om begreppet ”totalitär” och dess tillämpbarhet.....	57
Mot en postrevisionistisk förklaring?	60
Tvistefrågorna.....	62
Ideologi och praktik.....	65
Karl Marx och terrorn.....	68

Lenin, Stalin och terrorn.....	71
Lenin–Stalin – kontinuitet eller diskontinuitet?	74
Marxism i Maos Kina och Pol Pots Kambodja.....	74
Sammanfattning	76
Intention och funktion	79
Lenin	80
Stalin	81
Förövare och offer.....	83
Sammanfattning	84
Den förkättrade jämförelsen	87
Nazism och kommunism	88
Brott mot mänskligheten under liberalism och kapitalism?.....	89
Sammanfattning	91
Historia och moral.....	93
Professionalisering	95
Relativisering.....	97
Neutralisering.....	97
Sammanfattning	99
Historia och ideologi	101
Selektiv ideologisering.....	101
Ideologins historisering.....	102
Ideologi och religion	104
Sammanfattning	106
Historiekulturella strategier.....	107
Kontextualisering.....	107
Generalisering.....	109
Trivialisering.....	112
Konceptualisering	114
Sammanfattning	118
Kommunism som hot och löfte	121
Kommunism som löfte	122
Kommunism som hot.....	125
Hotet och löftet i debatterna om Forum för levande historia.....	128

Slutsatser.....	131
Vad behöver göras?	141
Referenser	145
Bilaga.....	153

Förord

Först av allt måste ett tack riktas till alla dem, ingen nämnd, ingen glömd, som har gjort det möjligt för mig att vid sidan av tjänsten som gymnasie-lärare gå en forskarutbildning i historiedidaktik. Återknytandet av bekant-skapen med universitetet har inneburit en djup tillfredsställelse och vistelsen i den kreativa miljön på Historiska institutionen i Lund en intellektuell vitamininjektion.

Forskarskolan i historiedidaktik tackas också härmed. Särskilt bör framhållas huvudhandledaren Klas-Göran Karlsson och biträdande handledaren Ulf Zander, vilka med entusiasm, analytisk skärpa och väl uppövad kritisk blick väglett licentianden genom den långa och stundtals snåriga vägen fram till färdig bok.

Valet av ämne är sprunget ur en nyfikenhet på varför den kommunistiska erfarenheten fortfarande utgör en källa till oenighet i den svenska historiekulturen och varför frågor kring den bibehåller sin känsliga och kontroversiella karaktär. Exempel ur gymnasieverkligheten: För några år sedan blev jag grundligt utskälld av en annars stillsam kollega för att jag hade påpekat att Lenin initierade terror. Vidare diskussion förde oss inte närmare i sakfrågan. Däremot stegrades känsloläget och upprördheten. Under tiden som jag har skrivit på denna bok, har jag fått höra att en yngre kollega blivit utskälld av en elev för exakt samma sak. Vad man än må säga: Ryktet om kommunismens död är betydligt överdrivet.

Det som brukar nämnas i förord är vidare forskningens påfrestning på nära och kära. Det familjen har lagt märke till under denna tid är att pappa har försummat avhysningen av dammråttor. Likaså har hustrun med stegrad misstänksamhet kunnat iaktta hur tjocka böcker om kommunismen trängt sig in i familjebibliotekets bokhyllor.

Det är förvisso sant att det skänker tillfredsställelse att ha kunnat fördjupa sig i ett ämne men också att tillbakablickandet på ett större arbete väcker funderingar kring hur viktigt detta är i förhållande till andra ting. Därför kan jag hysa stor sympati för den polske filosofen Leszek Kołakowski, som efter publicerandet av ett stort verk i tre band om marxismens

huvudströmningar fick frågan om han tänkte fortsätta med denna forskning. Kołakowski svarade att han tänkte lämna den bakom sig, eftersom han nu var färdig med marxismen och tyckte att frågan om Kristi verkliga närvaro i eukaristin var mycket intressantare än frågan hur arbetets värde ligger inbäddat i varorna.

Till skillnad från Kołakowski kan jag emellertid ännu inte lämna kommunismen bakom mig, då utforskandet av det problem som bildar utgångspunkten för denna studie bara är påbörjat.

Problemet och allmänna utgångspunkter

En gång för några år sedan efter en avslutad muntlig redovisning tillfrågades eleverna om den gångna terminens historiekurs. En av dem svarade att avsnittet om kommunismen hade varit särskilt intressant – men vinklat. De flesta i gruppen instämde. De hade fått ta del av så mycket elände, sa de, och undrade varför jag inte hade lyft fram allt det positiva. De hade full förståelse för att jag inte tagit upp fördelarna med nazismen, men menade att jag skulle ha pekat på allt det goda som gjorts för vanliga människor i Sovjetunionen och på Kuba, såsom satsningar på läskunnighet, sysselsättning och sjukvård. I flera avseenden hade man i dessa länder rentav, hävdade eleverna, skapat bättre välfärd för sina medborgare än vad vi lyckats med i Sverige.

Jag svarade bland annat att jag ansåg det vara viktigt tillika mitt ansvar att inte blunda för de mänskliga tragedier som faktiskt utspelats i kommunistiska regimer. En flicka replikerade då, närmast förtvivlat: ”Men bara för att det har misslyckats hittills betyder inte att det behöver misslyckas i framtiden!” En pojke i gruppen höll med och tillfogade att om inte USA satte käppar i hjulet skulle vi nog snart få se den sanna socialismen förverkligas i Latinamerika.

Denna lilla episod med några begåvade och högpresterande elever, födda vid tiden för Berlinmurens fall och kommunismens kollaps, kan tjäna som inledande illustration till det som undersöks i denna studie. Det råder nämligen, ännu två decennier efter det kalla krigets slut, en asymmetri i svensk historiekultur beträffande förhållningssätt till nazism och kommunism. Medan det sedan länge finns en samstämmighet om hur vi ska förhålla oss till nazismen, kvarstår en betydande oenighet kring hur vi ska bearbeta

den kommunistiska erfarenheten.¹ En angelägen fråga därför är varför det går att uppnå enighet i det ena fallet men inte i det andra.

Episoden med eleverna visar också att kommunismen, flera år efter dess så kallade dödförklaring, fortfarande kan utgöra ett hopp för unga människor. Det bör här framhållas att dessa elevers hållning inte berodde på okunnighet. De kände efter några veckors undervisning om kommunismen mycket väl till att miljontals människor röjts ut vägen i den röda och stora terrorn, i GULAG, i kulturrevolutionen och i andra grova kränkningar av de mänskliga rättigheterna. Denna kunskap hindrade dem dock inte från att tro på att man i de regimer vi talade om kommit en bra bit på vägen mot förverkligandet av det goda, rättvisa och jämlika samhället.

En grundläggande fråga man kan ställa sig är därför vilken effekt upplysning om kommunismens brott har för dessa elever. Uppenbarligen förnekar de inte historiska fakta. De får därför tänkas gå tillväga på annat sätt för att förena de kunskaper de förvärvar med den övertygelse eller den förhoppning de bär på. I föreliggande studie kommer olika strategier för sådan historiebearbetning att analyseras, även om inga elever utan professionella historieförmedlare, som forskare och gymnasielärare, kommer att ingå i undersökningen. Mera härom i kapitlet om intervjuerna. Det underliggande antagandet är att oenigheten om kommunismen inte kan förklaras, i alla fall inte enbart, med oenighet i sakfrågor. Djupare skikt måste uppsökas.

En annan fråga rör kontinuitet och förändring. Mycket har hänt och förändrats. Kalla kriget är slut. Kommunismen i Östeuropa och Sovjetunionen har kollapsat. Dessa även för Sverige omvälvande händelser behöver emellertid inte innebära att gamla etablerade föreställningar försvinner. Därför kan man fortfarande ofta höra exempelvis att Lenin var god men Stalin ond, en föreställning som odlades av Trotskij och vann fäste i samband med avstaliniseringen i Sovjetunionen 1956, eller att alla balter som flydde till Sverige efter kriget var fascister.

Och vem har inte hört kolleger overseende med elevers vänsterradikala åsikter yttra de berömda orden ”Den som inte är kommunist före tjugo års ålder har inget hjärta – den som är kommunist efter tjugo har ingen hjärna”? Få tänker väl på att de upprepar ett uttryck som är nästan lika gammalt som

¹ Johan Östling 2008. Om samstämmighet om nazismen se s. 91, 96 och not 120, s. 324. Beträffande frågan om förekomsten av en eventuell dubbel måttstock i bedömandet av nazism och kommunism se Ulf Zander 2001, s. 446–455.

kommunismen.² Så fortlever på sitt tredje århundrade en revolutionsromantisk föreställning om kommunistiskt engagemang som typiskt för ungdomlig godhet och medmänsklighet. Måhända kan denna seghet hos föreställningar bidra med en förklaring till den ovan omtalade oenigheten?

Att nazism och kommunism hanteras på helt olika sätt visar sig på mångahanda vis. För något år sedan kunde man se Ingvar Kamprad, IKEA:s grundare, sitta och gråta i tv.³ Han berättade om den svåra tid han haft sedan hans ungdoms nazistsympatier avslöjades ett halvtannat decennium tidigare.⁴ Nyheten slog då ned som en bomb, varefter han fick löpa gatlopp i såväl inhemsk som utländsk press. Han beslutade sig för att omedelbart erkänna allt och göra offentlig avbön, bland annat i form av ett handskrivet brev till alla anställda.⁵

I ett annat tv-program ett år senare kunde publiken möta en glad och skrattande Jerry Williams, känd svensk rocksångare. Han hade blivit ombedd att bjuda in fyra drömgäster på middag och placerade därför Lenin och Stalin på två av stolarna. Under beklagande av att dessa gäster inte var vid liv förklarade han att flerpartisystem inte behövdes och att poängen med ett socialistiskt samhälle var att skapa den nya människan.⁶ Jerry Williams uttalanden kom inte att hamna på löpsedlarna. Inte heller bröt någon tittarstorm ut med krav på förklaringar och avbön.

Skillnaden var att medan i det ena fallet personen omedelbart ställdes till svars för femtio år gamla nazistsympatier, passerade i det andra nutida sympatyttringar för Lenin och Stalin i det närmaste obemärkta förbi. Vad som är möjligt att säga om kommunismen skiljer sig således markant från vad som kan sägas om nazismen. Därför väckte det heller inget större uppseende när förre vänsterpartiledaren Gudrun Schyman i tv tillsammans med en flickkör framförde *Sången om Stalin*, en oförblommerad hyllning till

² Uttrycket tillskrivs bland annat Benjamin Disraeli (1804–1881) och Georges Clemenceau (1841–1929). Alltså hör det till 1800-talet eller tidigt 1900-tal. Se Birgitta Hellsing, Magdalena Hellquist & Anders Hallengren 2000, s. 184.

³ *Rakt på med K-G Bergström*, SVT2, 28 oktober 2008.

⁴ Pelle Tagesson 7 november 1994. Se även Kim Salomon 2000, s. 49–50, där behandlingen av Ingvar Kamprad jämförs med den av Sven Wollter.

⁵ Bertil Torekull 2006, s. 196–197.

⁶ *Go'kväll Fredag*, SVT1, 18 december 2009.

Sovjetunionens diktator.⁷ Man skulle för jämförelsens skull kunna utföra ett tankeexperiment och föreställa sig partiledaren för moderaterna, statsministern Fredrik Reinfeldt, i samma humorprogram med en gosskör framföra *Horst Wessel-Lied*, det nazistiska Tysklands mest berömda kampsång. En sådan händelse skulle med all säkerhet överallt bli förstasidesstoff och omedelbart göra slut på Reinfeldts politiska karriär. Inte ens hänvisningar till att det bara rörde sig om ett humorprogram skulle kunna rädda honom.

Historieuppropet

Föreliggande undersökning bygger på intervjuer med några professionella historieförmedlare. Det främsta intresset har gällt de forskare som på ett tydligt sätt positionerade sig i debatten om Forum för levande historia, varför här kort ska återges turerna kring detta vår tids kanske mest uppmärksammade historiekulturella fenomen.

Dåvarande statsministern Göran Persson tog 1997 initiativ till Levande historia, en informationsinsats för att råda bot på ungdomars bristande kunskaper om förintelsen.⁸ Det uttalade syftet var ”att med utgångspunkt från Förintelsen under andra världskriget ta upp frågor om medmännisklighet, demokrati och alla människors lika värde”.⁹ För att projektet inte skulle vara en tillfällig företeelse omskapades det senare till en särskild myndighet, Forum för levande historia.

Knappt hade denna på hösten 2003 hunnit inleda sin verksamhet förrän Vänsterpartiet i riksdagen väckte en motion om att myndigheten skulle avvecklas. Samma parti hade två år tidigare, i strid mot de borgerliga partierna, röstat för myndigheten. Förklaringen till denna helomvändning framgår måhända av motionstexten, vilken till största delen är direkt hämtad

⁷ *Fredag hela veckan*, TV4, 15 november 2007.

⁸ Begreppet för judeutrotningen stavas i förhandenvarande undersökning med gement f. Stavningen *Förintelsen* med versalt F, som också förekommer, exempelvis i det följande citatet, strider mot det vanliga sättet att återge vetenskapliga begrepp. Se Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson 2003, s. 317–318.

⁹ Stéphane Bruchfeld & Paul A. Levine 1998, s. 82.

från artikeln ”Om detta må ni icke berätta”.¹⁰ I texten framförs kritik mot en provvästlig tendens och mot det faktum att kommunismens brott tagits upp till behandling:

Ämnen som är besvärande för västvärlden har alltså undvikits i Forums verksamhet. I stället har antikommunismen fått ett ansenligt utrymme, trots att detta varken efterfrågades av flertalet remissinstanser eller låg i uppdraget från regeringen.¹¹

Myndigheten bestod dock och fick i december 2006 av den nya borgerliga regeringen i uppdrag ”att belysa och informera om kommunismens brott mot mänskligheten”.¹² I mars 2008 presenterades det framtagna materialet om brott mot mänskligheten i Sovjetunionen, Kina och Kambodja: en forskningsöversikt, en utställning och några skrifter avsedda för skolbruk. Kort därefter publicerades på Sveriges främsta debattplats ett fördömande av kampanjen i form av ett uppprop, vilket till slut räknade 466 undertecknande doktorander och disputerade i historia och samhällsvetenskap.¹³

Uppropsundertecknarna vände sig mot statligt styrd historieförmedling och uttryckte oro över att Forum för levande historia lanserat en ideologisk kampanj som riskerade att tvärtemot syftet hota demokratin i Sverige. De avslutade med att genom en parallell till sovjetisk historieskrivning ställa en retorisk fråga:

”I en diktatur står alltid historieskrivningen i statens tjänst”, sammanfattar lärarhandledningen i kampanjen om kommunistiska regimer. Vilken slutsats riskerar gymnasieelever att dra av det när det gäller den nu påbörjade kampanjen?¹⁴

Den följande debatten kom delvis att handla om statlig styrning i förhållande till forskningens och skolundervisningens frihet men kanske

¹⁰ Daniel Brandell, Martin Linde & Åsa Linderborg 2003.

¹¹ Motion till riksdagen 2003/04: Kr 255 av Ulla Hoffman m.fl. (v).

¹² *Uppdrag till Forum för levande historia*. Pressmeddelande, 2009-06-10.

¹³ Peter Aronsson et al. 2 april 2008. Fram till 10 oktober 2010 hade 466 tecknat under upppropet, se www.historieupppropet.se, 2011-01-18.

¹⁴ Peter Aronsson et al., 2008. Citatet från lärarhandledningen återfinns i ett avsnitt som beskriver historieskrivningen i Sovjetunionen. Se *Lärohandledning till Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*, s. 29.

ännu mer om uppsprovsundertecknarnas egentliga motiv. En stor poäng gjordes av att de vände sig mot upplysning om kommunismen men inte om nazismen.¹⁵

Oavsett vilket det egentliga skälet kan ha varit till denna betydande akademiska opinionsyttring, kvarstår faktum att den riktade den sig mot en upplysningskampanj om kommunismen. Så länge nazismen granskades, hördes inga motsvarande omfattande protester; till exempel fick lanserandet av Levande historia tvärtom stöd av samtliga riksdagspartier.¹⁶

Syfte

Med utgångspunkt från historieuppropet och mot bakgrund av den ovan tecknade asymmetrin i historiebearbetning syftar denna studie till att undersöka varför det är så svårt att tjugo år efter kommunismens kollaps enas kring vilken roll den kommunistiska erfarenheten ska spela i den svenska historiekulturen. Detta är den övergripande frågan. För att nå ett svar på den bör också frågorna ställas vari oenigheten består och vilken dess orsak är.

Slutligen ska också undersökas huruvida det finns djupare orsaker till denna oenighet. I episoden ovan med eleverna framskyntade exempelvis en motsättning mellan vad de kände till och vad de fäste sina förhoppningar vid, och i historieuppropet antydde att Sverige just genom upplysningskampanjen om kommunismen liknade de diktaturer man ville sprida kunskap om. Dylika spänningar, motsägelser och tillspetsningar kan peka hän mot andra skäl än de uttalade.

En avgränsning bör påpekas. Undersökningen utgår från det som debatterna om kommunismen brukar handla om och där de stora konfliktpunkterna återfinns, det vill säga brottshistorien, såsom terror, massmord, folkmord och brott mot mänskligheten. Det innebär inte att de positiva aspekterna lämnas obeaktade. En av orsakerna till motsättningarna i

¹⁵ Se t.ex. Johan Lundberg 2008.

¹⁶ Se till exempel Stéphanie Bruchfeld & Paul A Levine 1998, s. 82–83, där samtliga partiledare understryker det angelägna i att informera om förintelsen. Samma stöd uttrycktes i partiledardebatten den 12 juni 1997. Se härom Ulf Zander 2000, s. 300.

debatten har nämligen varit i vad mån kommunismen främjat framsteg och bättre livsvillkor för människor. Likväl är det kring de brottsliga erfarenheterna olika vetenskapliga skolbildningar växer fram. Dessa ”paradigm” kommer att presenteras utförligare i ett särskilt kapitel. På liknande sätt beror de olika tolkningarna av franska revolutionen i hög grad på hur man väljer att förklara skräckväldet.

Undersökningen följer upplysningskampanjens geografiska begränsning och avser huvudsakligen Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Avslutningsvis ska också framhållas att undersökningen visserligen utgår från historieuppropet men inte avser uppropet som sådant eller den enligt detta centrala frågan om statens och myndigheten Forum för levande historias roll i historieförmedlingen. Denna fråga är intressant men faller utanför föreliggande undersökning.

Om undersökningens nytta och det forskande subjektet

Då ämnet för denna undersökning är föremål för djupa och ihållande kontroverser av ideologisk, politisk och moralisk natur, bör något ordas om författarens egna utgångspunkter.

Det finns enligt mitt förmenande tungt vägande skäl för den beskrivna forskningsuppgiften. I det katastrofiska 1900-tal som upptar en så stor del av det nutida historieintresset finns det få företeelser av så genomgripande betydelse som kommunismen. Den var en realitet för en stor del av jordens befolkning och innebar för många ett hopp om en bättre värld men ledde också till att åtskilliga miljoner människors liv utsläcktes. En av sovjetforskarna i den yngre så kallade postrevisionistiska generationen, Igal Halfin, förklarar kommunismens relevans för vår tid sålunda: ”Communism remains with us because the dream it articulates and the dangers this dream harbors are still very real.”¹⁷

I ett samhälle som vårt, där vi sätter värde på mänskliga rättigheter, är det förvånande att vi inte kan enas kring hur vi ska förhålla oss till

¹⁷ Igal Halfin 2003, s. IX.

erfarenheten av att samma rättigheter åsidosatts överallt där kommunismen varit statsbärande ideologi, i en del fall på ett påfallande grymt sätt.

Det framhålls ibland att konsensus är ett problem, att den rentav är onaturlig i ett akademiskt sammanhang.¹⁸ Man måste då emellertid fråga sig varför detta gäller kommunismen men inte nazismen. Konsensus behöver inte innebära att alla måste tycka likadant om allting. Så är inte fallet med nazismen, som ju förklaras på olika sätt i vetenskapsvärlden, men det råder i alla fall en betydande samstämmighet i vårt samhälle om förhållandet mellan mänskliga rättigheter och den nazistiska erfarenheten.

Ett samhälle strävar efter sammanhållning och måste bygga på några grundläggande principer, vilket väl är ett tautologiskt respektive ett truistiskt påstående. Det är dessa principers existens som gör att nazismen i Sverige bemöts av ett samfällt avståndstagande.

Hur är det med kommunismen? Mot bakgrund av att kommunisterna i exempelvis de tre regimer som ingår i denna undersökning valde att likvidera människor i stor skala, sedan de väl kommit till makten och konsoliderat den, är frågan som riktas till envar som reflekterar över denna erfarenhet huruvida ett samhällsexperiment kan rättfärdiga undanröjande av människor, vilka av någon anledning anses stå i vägen mot det lyckliga samhället. Mitt eget svar härpå är ett obetingat nej.

Frågan är huruvida det råder konsensus i denna grundläggande bemärkelse. Hur många tänker ännu som historikern Eric Hobsbawm, som i en tv-intervju i BBC 1994 ansåg att om Sovjetunionen verkligen hade varit början på världsrevolutionen skulle det ha rättfärdigat 15–20 miljoner människors liv?¹⁹

Om man ska ta fasta på det de flesta elever uppger för mig, så läser vi historia för att lära oss av våra misstag. Så enkelt är det nog nu inte. Det verkar ju vimla av bevis på motsatsen. Emellertid har de en poäng; vi kan inte orientera oss i nutiden och hysa förväntningar på framtiden utan erfarenhet av det förflutna. Historiedidaktiken lär oss att historien, oavsett om den förbinds med de lyckade exemplen eller tragiska misstagen, alltid är närvarande i våra försök att orientera oss i världen och tiden. Således är även det vi betraktar som misstag ingenting vi kan välja att ignorera. De finns där, och vi kommer på ett eller annat sätt att dra lärdomar av dem och låta dem bilda grund för farhågor inför eller förväntningar på framtiden. Därför är det

¹⁸ Stephen Cohen 1985, s. 46

¹⁹ Robert Conquest 2000, s. 10–11

av vikt att veta vilken historisk erfarenhet människor grundar sina förväntningar på och på vilket sätt de gör det. Den inledningsvis citerade flickan hoppades att ett förnyat försök skulle leda till en mer lyckosam utgång av det kommunistiska experimentet. Med andra ord såg hon strimman av ljus, där hennes lärare såg spåren som förskräckte.

De personer som intervjuas i denna undersökning är alla professionella historieförmedlare. De ägnar sig dagligdags åt att brottas med historiska problem och torde ha stor betydelse för andra människors sätt att förhålla sig till historien. Inte minst av denna anledning är det angeläget att söka reda på hur de själva förklarar och tolkar den kommunistiska erfarenheten.

I debatten har ofta klagats över att det bara finns två hållningar, för kommunismen eller emot. Som botemedel har föreslagits en neutral position, där moralen lämnas utanför. Så menade Isaac Deutscher att det enda värdiga författarkollegan Arthur Koestler kunde göra var att höja sig över striden mellan stalinism och antistalinism och inte välja sida.²⁰

Ett sådant krav är förståeligt men inte särskilt realistiskt. Det finns helt enkelt ingen neutral utgångspunkt från vilken man objektivt kan betrakta verkligheten. Inte ens en forskare kan avhända sig moralen. Den är ingen överrock som historikern hänger på en krok, innan han träder in i sin solenna forskarkammare utan utgör en konstitutiv del av hans väsen. Som människa bär han med sig den, även då han uppträder i rollen som vetenskapsman. Inte ens om han väljer att avstå från att göra en moralisk värdering kommer han undan, för även det är en moralisk handling, vilken exempelvis kan uttrycka en acceptans för att saker är som de är, exempelvis att makt är rätt.

Däremot kan neutralitet vara ett ideal att sträva efter. Den vetenskapliga undersökningen brukar följa vissa regler för att kritiskt kunna bedömas av andra. Forskaren kan underkasta sig dessa regler och göra sig så öppen som möjligt för materialet och rentav aktivt söka efter sådant som talar emot uppställda hypoteser, men helt neutral kan han ändå inte bli.

Till slut ska ytterligare en förklaring ges till varför denna undersökning kommit till stånd. Ofta, i samtal med elever, kolleger och andra, har jag upplevt hur svårt det är att diskutera frågor som har med kommunism att göra. Ibland verkar positionerna vara helt fastlåsta och argumentationerna fyllda med motsägelser. En sedan länge hyst nyfikenhet på vad som ligger bakom dessa låsningar behöver stillas.

²⁰ Isaac Deutscher 1969, s. 20.

Tidigare forskning

Bearbetningar av den kommunistiska erfarenheten är inget grundligt utforskat område, även om det sedan några år tillbaka verkar finnas ett ökat intresse för sådana frågor. För dem som undersöker föreställningar om och möten med kommunism utgör Paul Hollander och David Caute viktiga inspirationskällor. Båda har beskrivit västerländska intellektuellas syn på kommunismen i bland annat Sovjetunionen och Kina. Såväl Hollander som Caute förklarar de intellektuellas välvilliga inställning till dessa regimer med en besvikelse över det egna samhället och dess tillkortakommanden. Hollander använder begreppet *political pilgrims* och menar att dessa djupast sett sökte fylla det tomrum som sekulariseringen resulterade i.²¹ Caute använder begreppet *fellow-travellers*, ”medlöpare”, vilka utmärkte sig genom sitt engagemang på avstånd. De var inte kommunister, men trodde fullt och fast på att man i kommunistiska samhällen höll på att förverkliga rationella och framstegsvänliga upplysningsideal.²²

Danska intellektuellas fascination inför stalinismen från tidigt 1930-tal till sent 1950-tal har undersökts av Bent Jensen. Bland annat framhåller han viljan till underkastelse och sökande efter en ersättningsreligion som viktiga förklaringar till den okritiska uppslutningen kring stalinismen.²³ Likaså är det med religiös tro på kommunismen som Kristian Gerner vill förklara hur svenska intellektuella och kommunister kunde avfärda uppgifter om massmord.²⁴

Om svenska föreställningar om Sovjetunionen skriver också Martin Alm, som har analyserat de bilder som förmedlades till en svensk allmänhet under perioden 1917–1947. Sovjetunionen framstod här som det främmande, vilket utgjorde en varning, snarare än en förebild. Dock verkar denna negativa attityd ha förändrats under andra världskriget.²⁵

Svenska resenärers skildringar av den nya ryska eller sovjetiska kvinnan under perioden 1920–1939 har undersökts av Charlotte Tornbjör. Bilden av denna kvinna var full av motsägelser och kunde representera både något

²¹ Paul Hollander 1997, s. 428.

²² David Caute 1973, s. 3.

²³ Bent Jensen 1984, s. 177–183 och 186–188.

²⁴ Kristian Gerner 2008, s. 17–51.

²⁵ Martin Alm 2005 och 2008.

modernt och något traditionellt, på samma gång som den kunde utgöra såväl ett hot som ett löfte. Få i Sverige ansåg att det sovjetiska exemplet var en direkt förebild, men många uppfattade det som ett bra alternativ för ryssarna själva under de villkor de levde under.²⁶ Bilden av Sovjetunionen som förebildlig eller avskräckande återkommer i många analyser, så också i boken *Kommunismen – hot och löfte*, som behandlar den sovjetkommunistiska erfarenhetens betydelse för svensk arbetarrörelse.²⁷

Flera forskare har intresserat sig för den centrala frågan vad svenskar byggde sina föreställningar på. Vad visste de egentligen om repressionen i de kommunistiska regimerna? En vanlig slutsats är att det inte rädde någon brist på information men att det fanns olika hinder för denna att tränga igenom och bli allmän, erkänd kunskap. Kristian Gerner menar att det redan under Stalinepoken fanns flera tillförlitliga svenska skildringar av Sovjetunionen men att dessa förpassades till glömskans värld.²⁸

Göran Leth, som har studerat svenska tidningars rapportering om hungerkatastrofen i Ukraina och Norra Kaukasus 1932–33, drar slutsatsen att den bristfälliga bevakningen av katastrofen kan förklaras med två verksamma filter. Det första var stereotypen om Ryssland/Sovjetunionen, enligt vilken svälten sågs som ett arv från det förgångna. Det andra var berättelser om Sovjetunionens snabba framsteg. Då svälten stod i direkt motsättning till dessa berättelser, filtrerades den bort. Tidningens partifärg var härvidlag inte avgörande. Sålunda avstod även liberala *Dagens Nyheter* från att bevaka hungern.²⁹

Inte sällan aktualiserar forskarnas analyser frågan om ansvar. Svenska regeringen och allmänheten sägs inte ha blivit förda bakom ljuset, men ändå valde de att förhålla sig passiva och därigenom legitimera förtryck, vare sig det gällde Sovjetunionen, Tibet eller DDR.³⁰

Som nämnts ovan understryker ofta forskare att i svenska föreställningar om Ryssland ingår det främmande som en naturlig komponent, så till exempel i *Jag har sett framtiden ... och den fungerar inte*. I

²⁶ Charlotte Tornbjör 2008.

²⁷ Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.) 2002.

²⁸ Kristian Gerner 2000, s. 45.

²⁹ Göran Leth 2005, s. 126–127.

³⁰ För Sovjetunionen och Tibet, se Anu-Mai Köll 2005, s. 12. För DDR, se Birgitta Almgren 2009, s. 464–465.

denna bok undersöks svenska journalisters beskrivningar av Ryssland och Östeuropa från 1917 fram till 1990-talet. Tom Olsson konkluderar att det västliga tänkandet om Ryssland under hela sovjettiden fram till våra dagar i hög grad har styrts av föreställningar från 1700-talets upplysningsfilosofer och 1800-talets historiker. Den moderna mediala utvecklingen, som sägs krympa avstånd, verkar i rakt motsatt riktning, då den skapar ett större avstånd mellan västerlänningen och den främmande, östlige ryssen och därmed försvårar kommunikationen.³¹ Om bokens slutsats är riktig, innebär det att den nutida svenska bearbetningen av sovjetkommunismen försvåras, eftersom det kulturella avståndet helt enkelt ökar.

Den stora uppmärksamheten i Sverige på 1970-talet för det kinesiska samhällsexperimentet har undersökts av Anne Hedén i *Röd stjärna över Sverige*.³² De flesta som intresserade sig för det nya Kina stod i någon form av förbindelse med svensk-kinesiska föreningen, vilken under kulturrevolutionen kom att bli en kanal för det kinesiska kommunistpartiet.³³ Denna förening skaffade sig tillsammans med det maoistiska partiet KFML/Skp under 1970-talet tolkningsföreträde och kom därigenom att utöva ett avgörande inflytande över den svenska bilden av det revolutionära Kina.³⁴ Att maoisterna mot slutet av 1970-talet försvann från den svenska politiska kartan berodde inte på bristande övertygelse eller insikter om den kinesiska verkligheten. Tvärtom, menar Hedén, fullföljde de sin lojalitet gentemot Kina och övergick från att söka bygga socialismen i Sverige till att ansluta sig till den så kallade supermaktsteorin, enligt vilken Kina sågs som garanterad världsfreden.³⁵

KFML var också intimt förknippat med FNL-rörelsen, som protesterade mot USA:s krigföring i Vietnam. Kim Salomon menar att FNL-rörelsen uppvisade ett janusansikte. Utåt visades Vietnamkrigets grymheter upp för att man därigenom skulle kunna rekrytera medlemmar till den antiimperialistiska kampen. Först därefter vidtog ideologisk skolning i

³¹ Tom Olsson 2002, s. 13 och 18.

³² Anne Hedén 2008.

³³ Anne Hedén 2008, s. 12.

³⁴ Anne Hedén 2008, s. 11 och 255.

³⁵ Anne Hedén 2008, s. 258–259.

ortodox marxism-leninism med sikte på skapandet av ett socialistiskt Sverige.³⁶

Om svenskars förhållande till den kommunistiska folkmordsregimen i Kambodja har Peter Fröberg Idling skrivit den originella och personligt hållna boken *Pol Pots leende*.³⁷ Inte minst intresserar han sig för de fyra personer från Vänskapsföreningen Sverige-Kampuchea som 1978 besökte Kambodja. Fröberg Idling söker upp personerna 25 år senare för att söka reda på hur de kunde resa rakt genom ett folkmord utan att se någonting. Alternativt, funderar han, såg de vad som pågick men ville kanske inte vittna om det för att inte skada en i grunden god revolution?³⁸ Något tillfredsställande svar på frågan får Fröberg Idling inte. Tre av de fyra vill nämligen inte låta sig intervjuas, bland annat under hänvisning till att det saknar allmänintresse.³⁹

Det som presenterats ovan, möjligtvis med undantag av *Pol Pots leende*, är undersökningar av svenskars dåtida föreställningar om kommunismen, exempelvis hur intellektuella upplevde Sovjetunionen på 1930-talet. Denna studie skiljer sig från den presenterade forskningen i det att den syftar till en undersökning av nutida förhållningssätt till den kommunistiska erfarenheten.

Disposition

De frågor som ställts till historieförmedlarna i denna undersökning gäller de företeelser som är föremål för störst oenighet.⁴⁰ Skälen till valet av dessa frågor redovisas närmare i kapitlet om paradigmen och de svenska historieförmedlarna. Informanternas svar analyseras med hjälp av de paradigm och de idealtypiskt tecknade berättelser som återges i kapitlet *Paradigmen*. Sätten att förhålla sig till företeelserna och skälen för en viss typ av förklaringar undersöks med hjälp av de tre forskare som presenteras i *Historie-*

³⁶ Kim Salomon 1996, s. 304–306.

³⁷ Peter Fröberg Idling 2006.

³⁸ Peter Fröberg Idling 2006, s. 33.

³⁹ Peter Fröberg Idling 2006, s. 343.

⁴⁰ Frågorna återges i bilaga på slutet.

bearbetningsteori, nämligen en historieteoretiker, en psykolog och en sociolog, vilka alla ägnat en stor del av sin forskning åt att undersöka olika sätt, strategier, som människor använder för att bearbeta oroande, hotande och motsägelsefulla erfarenheter.

I det därefter följande kapitlet presenteras de intervjuade. Sedan vidtar redovisning av empirin. I kapitlet *Paradigmen och de svenska historieförmedlarna* återfinns de övergripande tolkningsmodeller som informanternas sammanlagda svar resulterar i. Därefter redovisas svaren på de specifika frågorna i tre kapitel, *Ideologi och praktik*, *Intention och funktion* och *Den förkättrade jämförelsen*, som motsvarar intervjuens tre huvudavdelningar.⁴¹ Kapitlet om ideologi och praktik har dessutom försetts med ett inledande teoriavsnitt för att gradskillnaderna i de uppgivna ideologiska sambanden bättre ska kunna beskrivas.

Efter empiriredovisningen vidtar analyser av sätten att förhålla sig till de historiska företeelserna, här beskrivna som historiekulturella strategier, och skälen till de olika förhållningssätten. Dessa analyser återfinns i kapitlen *Historia och moral*, *Historia och ideologi* och *Historiekulturella strategier*. Några strategier tas upp till särskild behandling i det sistnämnda kapitlet, men även i de två andra kapitlen, liksom i avslutningskapitlet om kommunism som hot och löfte, redovisas sådana. Kapitlen *Historia och moral* och *Kommunism som hot och löfte* har fått en lite längre introduktion, som ger belysande exempel från den diskussion som förs inom historievetenskapen.

Helt grundläggande och avgörande för synen på kommunismen är huruvida den uppfattas som en förebild eller ett avskräckande exempel. I ett särskilt kapitel analyseras därför intervjuaren utifrån begreppsparet hot och löfte. I slutet på detta kapitel har några nedslag i debatten om Forum för levande historia gjorts för att visa spännvidden i uppfattningar utanför intervjumaterialet, där mer accentuerade exempel på hot förekommer.

⁴¹ Dessa tre avdelningar är: 1. Förhållandet mellan ideologi och praktik. 2. Intention eller funktion? 3. Jämförelse kommunism – nazism – kapitalism. (Se bilaga på slutet).

Historiebearbetningsteori

Det teoretiska ramverket för denna undersökning kan beskrivas med begreppet *historiedidaktik*. Härmed avses vetenskapen om historiskt lärande⁴² eller om historieförmedling.⁴³ Det ska genast understrykas att didaktik i detta avseende, tvärtemot en förmodligen vanlig föreställning, inte nödvändigtvis innebär en inriktning på det som sker i klassrummet eller i skolan.

Således kan historiedidaktiker ägna sig åt att studera historieförmedling i den politiska sfären, i nyhetsrapporteringen, i underhållningsindustrin, i den offentliga debatten, likaväl som inom skolan och forskningen. I sitt bredaste anslag syftar historiedidaktiken till ett studium av den historiska dimensionens betydelse för hela samhällets självförståelse.

Detta breda och översiktliga forskningsfält har, skriver historieteoretikern Jörn Rüsen, kunnat stakas ut och definieras genom ett nyckelbegrepp: *historiemedvetande*.⁴⁴ Detta medvetande beskrivs som den mentala meningsskapande process genom vilken det förflutna tolkas för att göra den nutida livssituationen begriplig och för att skapa ett framtida perspektiv på mänskligt handlande.⁴⁵

Historiemedvetandet fyller alltså ett för människan livsviktigt behov av att kunna orientera sig i tiden. Det bildas genom det historiska berättandet, vilket i sin tur utgör svaret på en fråga som utgår från en erfarenhet av

brott i tiden som spränger dittills giltiga tolkningsmönster och motsvarande historiska tankeformer och därmed bara kan hanteras genom att utveckla nya tankeformer och tolkningsmönster.⁴⁶

⁴² Jörn Rüsen 2004a, s. 103.

⁴³ Klas-Göran Karlsson 2009, s. 37.

⁴⁴ Jörn Rüsen 2008, s. 12.

⁴⁵ Jörn Rüsen 2004b, s. 40–41.

⁴⁶ Jörn Rüsen 2004a, s. 122.

Det är inte helt orimligt att tolka händelser som kommunismens fall i Östeuropa, Sovjetunionens upplösning och kalla krigets slut som sådana företeelser som skapar ”brott i tiden” och ett överhängande orienteringsbehov i en ny och främmande värld. Den i denna studie undersökta oenigheten kan därför ses som ett pågående och konkurrerande meningsskapande av den kommunistiska erfarenheten. Begreppet historiemedvetande hjälper oss att förstå att denna erfarenhet bearbetas utifrån nutida behov och villkor med sikte på det framtida handlandet. Med andra ord är den historiska kommunismen bara relevant, om den är relevant för vår självförståelse idag och för vår förväntan om framtiden. I historiemedvetandet förenas det förflutna, det närvarande och det kommande. Om vi studerar repressionen under Lenin och Stalin med fasa, har vi därför redan blicken riktad mot framtiden. Vi kan nämligen inte vara rädda för att det som har hänt ska ha hänt, utan vi fruktar att det *kommer att* hända igen.

Historiemedvetandet kan förändras men präglas ofta av en kulturell tröghet, eftersom det står i förbindelse med våra grundläggande livsvillkor.⁴⁷ Därför kan det tänkas att många föreställningar, som etablerades under kalla kriget eller långt tidigare och svarade mot en verklighet då, lever kvar och bjuder motstånd mot förändring.

Historiemedvetandet låter sig inte studeras som sådant men väl genom sin manifestation i den sociala kommunikation som kallas historiekultur.⁴⁸ I centrum för denna står en historisk artefakt, som kan vara exempelvis en bok, en film, ett monument eller en debatt.⁴⁹ Det kan, som i denna undersökning, vara en intervju. Den som studerar en historiekultur intresserar sig för hur människor i ett samhälle genom forskning, undervisning, minnesvård, museiverksamhet och på annat sätt gemensamt hanterar det förflutna.⁵⁰ I en sådan kultur finns de som producerar historia, de som förmedlar den och de som tar emot den. För denna undersöknings vidkommande kan något förenklat sägas att forskarna är producenter, lärarna förmedlare och eleverna mottagare.

⁴⁷ Klas-Göran Karlsson 2010, s. 58–59.

⁴⁸ Jörn Rüsen 2004b, s. 41.

⁴⁹ Klas-Göran Karlsson 2010, s. 77.

⁵⁰ Jörn Rüsen 2008, s. 234.

Även om man kan tala om flera olika historiekulturer, är ändå nationen den givna förutsättningen för historieförmedling i Sverige.⁵¹ Vad som sagts om historiemedvetandet gäller också historiekulturen; den byggs upp under lång tid, rör våra grundläggande livsvillkor och uppvisar en trögrörlighet.

Den historiedidaktiska teori och begreppsapparat som här har presenterats äger relevans för denna studie som ett övergripande ramverk. *Historiedidaktik* anger att det som undersöks är en bearbetning av en erfarenhet i en *historiekultur*, vilken är en artikulering av ett *historiemedvetande*, som i sig innefattar de tre tidsformerna då, nu och sedan. Det vore förmätet att säga att det är en hel historiekultur som undersöks, då en sådan kräver en bredare ansats och ett större historiskt djup. Snarare är det fråga om ett nedslag i en historiekultur, där blicken är riktad mot hur några professionella förmedlare och producenter av historia idag förklarar och förhåller sig till de företeelser i den kommunistiska erfarenheten som är föremål för störst oenighet.

Rüsen – i historiemedvetandets och meningsskapandets gränsland

I sin förklaring av hur människan i en historiekultur får en identitet utgår Jörn Rüsen från att hon själv skapar den genom att i en tolkning av det förflutna skänka historien mening. Den historiska identiteten är alltså konstruerad.⁵² Emellertid är detta tolkningsarbete beroende av vissa givna förutsättningar som skapats i det förflutna. Huvudpoängen här är alltså att människan övertar något som redan är konstruerat för att därav konstruera en ny historisk mening.

Det som är givet av det förflutna är yttre livsvillkor men även inre attityder och föreställningar, såsom traditioner, fördomar, hot, löften, värderingar och undermedvetna, bortträngda hållningar.⁵³ Styrkan i detta givna varierar. Rüsen talar om tre olika sorters minnen: kommunikativt, kollektivt och kulturellt. I denna ordning representerar de en ökande grad av

⁵¹ Klas-Göran Karlsson 2008, s. 11.

⁵² Jörn Rüsen 2004b, s.41.

⁵³ Jörn Rüsen 2004b, s. 42.

varaktighet och motstånd mot förändring. Sålunda förändras det kommunikativa minnet snabbt och kan skilja ut en generation från en annan, medan det kollektiva minnet spelar en mer officiell roll i kulturlivet och skänker dess bärare en stark känsla av stabilitet och sammanhang i förhållande till förändringar i världen. Det kulturella minnet slutligen är ännu stabilare och kännetecknas av en officiell plats i kulturlivet, såsom fallet är med minnet av förintelsen i Israel.⁵⁴

De tre minnestyperna beskriver tre olika grader av den historiemedvetandets tröghet som ovan omtalats, varför de kan användas för de i denna studie undersökta föreställningarnas kontinuitet och förändring.

Den här beskrivna bearbetningen av det förflutna kan med fördel prövas mot gränserfarenheter som på ett avgörande sätt utmanar den. Den mest utmanande erfarenheten torde vara förintelsen. Här hjälper det inte att utgå från redan givna möjligheter att skapa historisk mening, antingen genom att behålla dem – Rösen kallar detta en *normal* erfarenhet – eller genom att förändra dem, som i den *kritiska* erfarenheten. Det utmärkande för den *katastrofiska* erfarenheten är nämligen att själva grundvalarna för historiskt meningsskapande förstörs.⁵⁵ Problemet är alltså att förintelsen å ena sidan inte verkar kunna fogas in i en historisk berättelse men att den å andra sidan i så fall mister sin betydelse som en faktisk historisk händelse.⁵⁶

Förintelsen är en traumatisk erfarenhet och som sådan ett handikapp för det praktiska livet. Den som lever med en sådan erfarenhet måste hantera den och övervinna den. Det vanligaste tillvägagångssättet är att tillämpa olika strategier, varav den övergripande är *historisering*. Med detta menas att man fogar in förintelsen i en berättelse och därmed i en historisk händelsekedja, vilket innebär en detraumatisering och ett återupprättande av mening.⁵⁷ De andra strategierna Rösen nämner är exempel på olika sätt att åstadkomma denna historisering.⁵⁸ Hit hör *normalisering*, då händelsen betraktas som en ständigt återkommande företeelse i historien, eftersom den är rotad i den mänskliga naturen. Inte sällan sker en *estetisering*, som då förintelsen användes i Roberto Begninis omdebatterade film *Livet är*

⁵⁴ Jörn Rösen 2004b, s. 38–39. Se även Tossavainen 2006.

⁵⁵ Jörn Rösen 2004b, s. 46–47.

⁵⁶ Jörn Rösen 2004b, s. 47.

⁵⁷ Jörn Rösen 2004b, 48–49.

⁵⁸ Jörn Rösen 2004b, 49–51.

underbart (1997). *Moralisering* omvandlar den traumatiska händelsen till ett fall, en läxa sentida människor måste lära sig för att inte låta något liknande ske igen. De som är direkt ansvariga eller hyser skuld för det inträffade kan avbörda sig genom *exterritorialisering*, det vill säga placera företeelsen utanför sin egen historia.

Alla dessa och andra sätt att bearbeta svåra historiska erfarenheter är vanligt förekommande. I fallet förintelsen innebär de emellertid ingen lösning på det grundläggande problemet. Det sker ett slags förfalskning i omvandlandet av det meningslösa till det meningsfulla.⁵⁹ Rüsens eget förslag till lösning är en andra *traumatisering*, då meningslösheten förs in i meningskapandet.⁶⁰ Förlusten av mening skulle kunna erkännas som sådan, om ett nytt historiskt tänkande etablerades, vilket innehöll det vanliga sättet att uttrycka förlust: *sörjande*.⁶¹

Rüsens resonemang utgår visserligen från förintelsen men är också relevant för det som denna undersökning befattar sig med, inte minst det som sägs om historiekulturella strategier. Några av dem han nämner kommer att användas i analysen av det empiriska materialet, såsom normalisering, vid sidan av andra som aktualiseras i intervjuvaren, såsom konceptualisering. Förintelseexemplet kan emellertid också användas som en jämförelse. Den kommunistiska realhistorien uppvisar nämligen också traumatiska erfarenheter. Att kommunismen är ett direkt trauma för kambodjaner är uppenbart, men hur förhåller sig den svenska historiekulturen till detta och andra traumata? Behandlas och erkänns de som katastrofiska erfarenheter? Utmanar den kommunistiska erfarenheten våra möjligheter till historiskt meningsskapande?

Festinger – strävan efter kognitiv harmoni

Människor strävar efter konsekvens i sitt beteende⁶², men ibland uppstår besvärande inkonsekvenser eller motsägelser. Leon Festinger utarbetade på 1950-talet en teori om *kognitiv dissonans* för att kunna förklara och analysera

⁵⁹ Jörn Rösen 2004b, 52.

⁶⁰ Jörn Rösen 2004b, 53.

⁶¹ Jörn Rösen 2004b, 54–58.

⁶² Leon Festinger 1957, s. 260.

hur människor i konkreta livssituationer går tillväga för att hantera sådana oförenliga tanke- och handlingsmönster.

Det som undersöks är olika *kognitioner* eller kognitiva element, det vill säga personers tro, åsikter och kunskaper om sig själva, det egna beteendet eller omgivningen. *Dissonans* avser två kognitioners oförenlighet. I korthet går teorin ut på att förekomsten av kognitiv dissonans skapar ett psykologiskt obehag, som i sig motiverar en person att söka eliminera eller reducera dissonansen och uppnå konsonans. I sin strävan att uppnå denna kommer personen dessutom att aktivt söka undvika situationer och upplysningar som kan öka dissonansen.⁶³

Festingers eget exempel är vanerökaren som får reda på att rökning är skadlig för hälsan.⁶⁴ Kunskapen härom är dissonant med kunskapen om att han fortsätter röka. Enligt teorin strävar han nu efter att reducera dissonansen, vilket han kan göra på många olika sätt. Till exempel kan han helt enkelt sluta röka, varpå hans kognition om det egna beteendet blir konsonant med kunskapen om rökningens inverkan på hälsan. Om han inte ändrar sitt beteende utan fortsätter med cigaretterna, kan han söka skaffa kunskaper om att rökningen trots allt inte är så farlig eller kalkylera med att de goda effekterna överväger.

Festinger utgår från att de kognitiva elementen låter sig påverkas av verkligheten och att de också på det hela taget avspeglar den. Verkligheten kan i sammanhanget vara fysisk, social eller psykologisk. Den sociala verkligheten kan vara det som andra människor tänker eller gör och den psykologiska de erfarenheter man själv har gjort eller det som andra har berättat för en.⁶⁵ Av detta följer att dissonansreduktion också kan uppnås genom att man söker stöd hos andra människor eller övertygar andra om att en viss uppfattning är riktig. På så sätt kan en social verklighet skapas.

Detta innebär också att dissonans inte bara avser oförenligheten mellan kognitiva element hos en person utan också mellan personer i en grupp.⁶⁶ Ju fler människor man känner med samma uppfattning, desto mindre kommer dissonansen bli, då någon med avvikande uppfattning dyker upp.⁶⁷ Storleken

⁶³ Leon Festinger 1957, s. 3.

⁶⁴ Leon Festinger 1957, 5–6.

⁶⁵ Leon Festinger 1957, 10.

⁶⁶ Leon Festinger 1957, 178.

⁶⁷ Leon Festinger 1957, 178.

på dissonansen avgörs också av den avvikande personens betydelse. En expert orsakar exempelvis större dissonans.⁶⁸ Studier visar också att i en grupp riktas det mesta av försöken att påverka andra att ändra uppfattning mot dem som skapar störst dissonans.⁶⁹

Detta skulle kunna förklara varför så ofta oförsonliga strider utkämpats inte bara mellan kommunister och antikommunister utan också mellan kommunister. Claude Lefort återgav ett handgripligt exempel härpå. Under ett valmöte för trotskister i Paris strax efter andra världskriget upplevde han hur några unga kommunister fysiskt angrep en kvinna och skrek åt henne att hon var hitlerist-trotskist. Hon uppgav att hon hade överlevt Ravensbrücks koncentrationsläger och tvangs visa upp sitt deportationskort som bevis. Detta tog de unga männen, rev sönder och kastade i ansiktet på henne. Lefort, som slutligen lyckades gå emellan och skydda kvinnan från de hysteriska männen, frågade sig hur det kunde komma sig att en så liten grupp (trotskisterna) kunde betyda så mycket för kommunisterna som gick till attack.⁷⁰ Med hjälp av Festingers teori skulle man kunna svara att för de Moskvatrogna kommunisterna skapade trotskisterna helt enkelt den största dissonansen.

Med tanke på Festingers socialpsykologiska förklaring till det sociala stödets betydelse för dissonansreduktion finns det skäl att fråga sig vilket stöd som finns i dagens Sverige för de uppfattningar som framförts i debatten om kommunismens brott mot mänskligheten och som denna undersökning tar fasta på.

Hollander – mellan ideal och verklighet

Paul Hollander ställer i sin bok om de så kallade politiska pilgrimerna frågan hur det kom sig att kritiska västerländska intellektuella på besök i kommunistiska regimer som Sovjetunionen och Kina, då dessa tillika var som mest repressiva, kunde finna dem tilltalande och överlägsna de egna samhällena. Hur kunde de förena en starkt kritisk attityd gentemot det egna

⁶⁸ Leon Festinger 1957, 180.

⁶⁹ Leon Festinger 1957, 188.

⁷⁰ Claude Lefort 2007, s. 102–103.

samhället med en okritisk hållning gentemot de länder de besökte? Blev de måhända duperade av sina värdar?⁷¹

Hollander medger att de intellektuella förvisso utsattes för manipulationer i det besökta landet men anser att det avgörande för deras politiska bedömningar ändå stod att finna hos dem själva, i deras predisposition, det vill säga att de på förhand hade gjort sig mottagliga för vissa intryck. Svaret på frågorna ovan blir då helt enkelt att de intellektuella använde en dubbel måttstock, som dessutom var ideologiskt betingad.⁷²

Hollander identifierar en mängd motsägelsefulla attityder och värderingar och tillämpar Festingers teori på de intellektuellas olika sätt att reducera dissonansen mellan dem.⁷³ Bland dessa sätt kan nämnas *contextual redefinition*, ett slags dubbelmåttstocksstrategi, varigenom en företeelse får en ny mening genom att placeras i ett särskilt sammanhang. När exempelvis journalisten Felix Greene första gången kom till Kina, blev han hänförd. Han var visserligen inte omedveten om lidandet och blodsutgjutelsen som hade förekommit, men dessa företeelser fick en ny mening i ljuset av alla framsteg han såg omkring sig.⁷⁴

Gång på gång återkommer Hollander till dylika exempel som visar att den fysiska verkligheten, såsom terrorn, hungersnöden, utrensningarna och skådeprocesserna inte spelade en avgörande roll för de intellektuellas hållning. Viktigare var att de som trodde på det kommunistiska systemets goda karaktär, trodde att allt i detta system var gott. Det var inte enstaka saker de beundrade medan de förkastade andra. De accepterade helt enkelt ett ”paket”, varför de fick intala sig att det som inte var bra var bra. För de västerlänningar som letade efter ett alternativ till sitt eget förfallna samhälle gick det inte att erkänna brister i det beundrade alternativet. Antingen var Sovjetunionen helt och hållet beundransvärd eller så saknade den helt intresse.⁷⁵

Vad som slutligen gjorde de kommunistiskt troende desillusionerade var ett erkännande av skillnaden mellan ideal och verklighet, inte medvetenheten om bristerna i det beundrade systemet. Det som med andra ord inte

⁷¹ Paul Hollander 1997, s. 5–6.

⁷² Paul Hollander 1997, s. 6–7.

⁷³ Paul Hollander 1997, s. 423 et passim.

⁷⁴ Paul Hollander 1997, s. 286.

⁷⁵ Paul Hollander 1997, s. 166–167.

räckte till för att bevara tron var förmågan att neutralisera de negativa intrycken.⁷⁶ Med Festingers terminologi gick det inte att lösa dissonansen på annat sätt än genom att hela det kluster av kognitiva element som tron på kommunismen innebar övergavs.

Emellertid visar Hollander också segheten i det politiska engagemanget. Det är nämligen få av de så kallade ”red-diaper babies”, det vill säga sextiotalets radikala barn av kommunistiska föräldrar, som har tagit avstånd från sina föräldrars övertygelse. Många har modifierat sin övertygelse men inte avvisat den.⁷⁷ Sovjetunionens kollaps 1991 och avslöjandena om de kommunistiska systemen har i sammanhanget betytt föga.⁷⁸

Hollanders förklaring av de intellektuellas relation till sin politiska övertygelse kan sammanfattas på följande sätt. Sekulariseringen lämnade efter sig ett tomrum, en brist på mening, vilken skapade ett tillstånd av alienation och hopplöshet, vilket fick de intellektuella att i politiska ideologier söka en ersättning för den förlorade meningsskapande tron. Alienationen ledde till att det egna samhället avvisades och att istället ett annat avlägset samhälle idealiserades. Tron på den politiska ideologin, kommunismen, gjorde att de intellektuella kontextuellt omdefinierade allt det som kunde utgöra ett hot mot övertygelsen, vilket i sin tur möjliggjorde en selektiv varseblivning.⁷⁹ En väsentligt bidragande orsak till att övergivandet av kommunismen i väst har varit en så utdragen process är att det här har funnits ett socialt stöd för att hålla kvar övertygelsen. Här skiljer sig de kommunistiska länderna i öst där det funnits rörelser som främjade en utveckling i rakt motsatt riktning.⁸⁰

De här tre presenterade forskarna har många gemensamma beröringspunkter. För denna undersöknings vidkommande är det som kallas ”strategier” av särskilt intresse. Det är visserligen bara Rüsen som använder ordet. Festinger och Hollander använder ”sätt”⁸¹ och ”tekniker”⁸², men i det följande kommer ”strategi” att användas som övergripande benämning för

⁷⁶ Paul Hollander, 2006, s. 21.

⁷⁷ Paul Hollander 2006, s. 186.

⁷⁸ Paul Hollander 2006, s. 16.

⁷⁹ Paul Hollander 1997, se t.ex. s. 428.

⁸⁰ Paul Hollander 2006, s. 283.

⁸¹ Leon Festinger 1957, t. ex. s. 5.

⁸² Paul Hollander 1997, t. ex. s. 422.

alla de sätt att hantera oroande erfarenheter och att skapa mening som återfinns hos de tre nämnda forskarna.

Paradigmen

De frågor som ställts till deltagarna i denna undersökning och analysen av de givna svaren utgår från en väl etablerad forskningstradition rörande sovjetkommunismen. Framför allt har denna forskning bedrivits i USA, där tre paradigmen eller tolkningsmönster under andra halvan av 1900-talet utvecklats: totalitarism, revisionism och postrevisionism.

Skälen till att dessa paradigmen används i undersökningen är att de innehåller förklaringar av och debatt kring de ständigt återkommande tvistefrågorna om kommunismen och att de har varit dominerande i den internationella forskningen. När Forum för levande historia lanserade sin upplysningskampanj om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer och tog fram en forskningsöversikt, var det följaktligen dessa tre paradigmen som bildade den naturliga utgångspunkten.⁸³

Ett annat skäl är att denna forskning har haft en räckvidd långt utanför den akademiska världen.⁸⁴ Den har med andra ord påverkat den offentliga debatten. Påverkan har emellertid också gått i den andra riktningen; alla de motsättningar – politiska, ideologiska, moraliska – som präglade det offentliga samtalet återfinns därför också inom forskningen. I litteraturen möter därför nästan regelmässigt beskyllningar mot företrädare för ett visst paradigm att de styrs av andra hänsyn än de rent vetenskapliga. Två exempel härpå må räcka. Martin Malia, känd företrädare för en totalitaristisk förklaringsmodell, hävdade att mycket av revisionismen ”in fact turned out to be an ideological effort to explain the Soviet system as the product of popular action, and hence as democratically legitimate”.⁸⁵

Moshe Lewin, en marxistiskt orienterad företrädare för det revisionistiska paradigmet, beskrev på sin sida totalitarismen som ett rent ideologiskt redskap vilket

⁸³ Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008.

⁸⁴ Stephen Kotkin 1998, s. 388.

⁸⁵ Martin Malia 1994, s. 9–10.

served to mask the various dark pages in the history of the West (starting with the horrific mass slaughter initiated by the First World War), and to gloss over the contradictions and weaknesses of Western democratic regimes and the misdeeds of imperialist policies that were still current.⁸⁶

Inte sällan uttrycks beklaganden över att forskningsfältet lidit skada av politisering.⁸⁷ Förhoppningar knyts till den yngre generationen forskare, postrevisionisterna, som framträtt efter kalla kriget och som därför förväntas vara oanfrätta av detta krigs menliga och politiserande inverkan.⁸⁸ Häremot kan anföras hur postrevisionismens främste företrädare tillika dess introduktör, Stephen Kotkin, har positionerat sig:

There is one example for which many people readily acknowledge that context influenced historiography – the Cold War. But blanket charges that "the Cold War" conditioned the work of some scholars carry the fallacious implication, sometimes explicitly argued, that others who "questioned" the Cold War, or merely came after it, were/are more "objective" and even that they were/are completely beyond politics. This posture is not only false but misguided. Good history *should be* political.⁸⁹

Denna studie undersöker förhållningssätt till kommunismen med utgångspunkt från Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Då den ovan beskrivna forskningen rör Sovjetunionen och främst stalinismen och då det är en tvistefråga huruvida kommunism ska behandlas som en enhetlig företeelse, finns det anledning att klargöra det sovjetiska och i synnerhet det stalinistiska exemplets giltighet och räckvidd.

Sovjetunionen var länge den enda kommunistiska staten tillika genom Komintern ledare för den internationella kommunistiska rörelsen. I litteraturen omvittnas ofta från olika håll hur centralt det sovjetiska exemplet har varit för alla andra försök att omvandla samhället i kommunistisk riktning. Efter en ytterst detaljerad beskrivning av den stalinistiska terrorn på 1930-talet konkluderar exempelvis Robert Conquest, känd företrädare för det totalitaristiska paradigmet, att kommunistpartier överallt helt enkelt

⁸⁶ Moshe Lewin 2005, s. 378–379.

⁸⁷ Michael David-Fox, Peter Holquist & Marshall Poe, 2001, s. 707.

⁸⁸ Lynne Viola, 2002, s. 34.

⁸⁹ Stephen Kotkin, 2002, s. 38.

tog över den sovjetiska linjen.⁹⁰ Inte mindre tydligt understryker revisionisten Stephen Cohen såväl Sovjetunionens som i synnerhet stalinismens helt avgörande betydelse:

[T]he traumatic events of Stalinism – forcible collectivization, mass terror, the Gulag system, more than 20 million deaths in World War II, twenty-five years of despot worship, and Moscow’s fateful domination over the international Communist movement – persist as festering controversies between the friends and foes of change in the Soviet and other Communist parties. They underlie present-day struggles over policy and the future of Communism as a system.⁹¹

Från svensk horisont kan nämnas Kjell Östberg, som menade att den viktigaste förklaringen till att den nya vänstern i Sverige mot slutet av 1960-talet åter närmade sig Moskva helt enkelt var ”den ryska revolutionens centrala betydelse för 1900-talets historia” och att ”[i]ngen samhälls-omvandlande vänsterrörelse under 1900-talet har klarat sig utan att relatera sig till och hämta erfarenhet från det ryska exemplet”.⁹²

Stalinismens primat framgår också enligt den ovan nämnde Cohen av att det enda verkliga kommunistiska alternativet har varit antistalinismen,⁹³ förkroppsligad av Trotskij och – den som Cohen själv lyfter fram – Bucharin.⁹⁴

De tre generationerna

Den yttre ramen för framväxten av de tre forskningsparadigmen har beskrivits som en kontinuerlig generationsväxling, där varje ny generation har gjort uppror mot den närmast föregående. Sålunda vände sig de revisionistiska sönerna mot sina totalitaristiska fäder, på samma sätt som postrevisionisterna opponerade sig mot sina revisionistiska föräldrar.⁹⁵

⁹⁰ Robert Conquest 1991, s. 465.

⁹¹ Stephen Cohen 1985, s. 73.

⁹² Kjell Östberg 2002, s. 251–252.

⁹³ Stephen Cohen 1985, s. 126.

⁹⁴ Stephen Cohen 1985, s. 72–73.

⁹⁵ Michael David-Fox 2004, s 101.

Denna beskrivning är schematisk men säger ändå något väsentligt om den sovjetologiska forskningens utveckling, inte minst dess kronologi.

Totalitarismen var den dominerande tolkningsramen på 1950- och 1960-talen, revisionismen på 1970- och 1980-talen, och postrevisionismen förväntas vara det sedan 1990-talet. Enligt Michael David-Fox, utgivare av *Kritika*, postrevisionisternas särskilda tidskrift, förstärktes skiftena mellan paradigmen av vissa betydelsefulla händelser, brytpunkter: den socialpolitiska omvälvningen 1968 och slutet på sovjetkommunismen 1991.⁹⁶ Givet denna kronologi får vi tre generationer sedan 1945 med tre markerade brytpunkter: kalla krigets början, 1968 och 1991.

Det första uppbrottet gjordes från totalitarismen, som av revisionister beskrevs som politiserad ortodoxi, en kvävande antikommunistisk konsensus i kalla krigets USA, präglad av korstågsanda och lär-känna-din-fiendementalitet och med syftet att visa att kommunismen var ondskan själv. Forskarna antogs ägna sig åt en ideologisk-politisk mission i kalla krigets tjänst utan att se detta som ett problem för sin forskargärning.⁹⁷

Revisionisterna såg som sin viktiga uppgift att motbevisa totalitarismens beskrivning av Sovjetunionen som ett monolitiskt block, där en liten marxist-leninistisk partielit, med Lenin och Stalin i spetsen, förgrep sig på en värnlös befolkning. Många av revisionisterna var marxistiskt orienterade forskare som försökte skriva historia bortom Stalin genom inriktning på sociala förhållanden, med ett underifrånperspektiv. Några av dem kom att utsättas för häftig kritik, både av totalitarister och av andra revisionister, för att vilja blunda för eller rentav försvara den stalinistiska terrorn.⁹⁸

Den efterföljande postrevisionistiska generationen, i alla fall vissa av dess företrädare, anklagade revisionisterna för att ha avideologiserat sovjetsystemet.⁹⁹ Kotkin menade att revisionisterna var på rätt väg i strävan att förstå hur sovjetregimen fungerade men att de betedde sig klumpigt och bara åstadkom omtolkningar som föll ihop av inre motsägelser, redan innan de vederlades av de nya dokumenten efter 1991.¹⁰⁰

⁹⁶ Michael David-Fox 2004, s. 101.

⁹⁷ Stephen Cohen 1985, s. 3–15.

⁹⁸ Stephen Cohen anklagade vissa revisionister för att tona ned terrorn. Se Stephen Cohen 1985, s. 33–34.

⁹⁹ Igal Halfin och Jochen Hellbeck 1996, s. 456.

¹⁰⁰ Stephen Kotkin 1998, s. 415.

Den här beskrivna paradigmatiske successionen är inte helt rättvisande. Visserligen har de äldre tolkningsmönstren många gånger dödförklarats. Så förvånades till exempel postrevisionisten Michael David-Fox över totalitaristen Martin Malias upptagenhet av den hädangångna revisionistiska skolan.¹⁰¹ Malia hade å sin sida vänt sig mot David-Fox och de andra utgivarna av *Kritika* för deras beskrivning av revisionismen som en historisk företeelse, eftersom varje gång den dödförklaras, menade Malia, stiger den upp ur graven igen.¹⁰² Emellertid finns det fog för påståendet att de tre tolkningsmönstren fortlever sida vid sida, i en eller annan modifierad form, och att de påverkar varandra. Stephen Cohen menade att revisionismen tog död på ortodoxin i det första paradigm, dock inte på totalitarismen som sådan.¹⁰³

Överhuvud har totalitarismen visat sig vara särskilt livskraftig. Efter 1989 och 1991 års händelser har den upplevt en renässans, medan det är få som vill kalla sig revisionister.¹⁰⁴ En del av förklaringen härtill är händelser utanför den amerikanskt dominerande sovjetologin. Samtidigt som begreppet "totalitarism" mönstrades ut ur denna, började det nämligen bli gångbart i Östeuropa.¹⁰⁵ Efter Warszawapaktssoldaternas inmarsch i Prag i augusti 1968 och krossandet av hoppet om en socialism med mänskligt ansikte, kom totalitarism att användas av tjeckiska och framför allt polska intellektuella om det kommunistiska system som Sovjetunionen påtvingat dem.¹⁰⁶ Till skillnad från vad fallet var i väst var de intellektuella i öst utpräglade antikommunistiska.¹⁰⁷

¹⁰¹ Michael David-Fox 2004, s. 84.

¹⁰² Martin Malia, 2002, s. 569.

¹⁰³ Stephen Cohen 1985, s. 31.

¹⁰⁴ Michael David-Fox, Peter Holquist & Marshall Poe 2001, s. 709.

¹⁰⁵ Martin Malia 1994, s. 12.

¹⁰⁶ Abbot Gleason 1995, s. 172–173.

¹⁰⁷ Abbot Gleason 1995, s. 169.

Totalitarism

I kapitlet om historiebearbetningsteori presenterades historiedidaktik. Central i denna teori är berättelsen. När människan söker sig till historien för hjälp med orientering inför framtiden är hon utrustad med en fråga. Svaret på denna fråga uttrycks genom en berättelse, som i sin tur skapar historiemedvetandet. Därav kommer det sig att historiedidaktiker visar ett särskilt intresse för narrativa uttryck.

Även i denna undersökning kommer berättelser att användas, men inte i den nyss beskrivna historiedidaktiska meningen. Det är med andra ord inte informanternas egna berättelser som undersöks. Istället har utifrån de sovjetologiska paradigmen tecknats idealtypiska berättelser, vilka kommer att användas vid analysen av informanternas svar. För postrevisionismen tecknas dock ingen berättelse utan ges blott en allmän beskrivning av några karakteristika, av skäl som redovisas nedan. Den idealtypiska totalitariska berättelsen lyder sålunda:

I oktober 1917 genomförde bolsjevikerna en statskupp och började att under ledning av Lenin samla all makt under ett parti, vars syfte var att med våld och terror genomföra en hastig samhällsomvandling utifrån marxistisk teori om det klasslösa samhället. Partiet eftersträvade total kontroll över samhällets alla delar och över medborgarna, även deras privatliv och tankeverksamhet. Ingenting tilläts utanför det statsbärande partiet, som också avsåg att forma undersåtarna efter en och samma mall och sålunda skapa en ny människa.

Ledarna i parti och statsapparat kom i mycket hög grad att lyckas i sitt uppsåt att slå ner allt motstånd och att styra undersåtarna i önskad riktning. Lenins reträtt från krigskommunismen genom den nya ekonomiska politiken, NEP, utgör härvidlag inget undantag utan ska ses som en temporär eftergift åt ett för tillfället svärbemästrat motstånd. I den sovjetiska terrorhistorien finns det ingen kvalitativ skillnad mellan Stalin och Lenin; offertalen för repressionen under Stalin var förvisso högre, men i allt väsentligt utgjorde Stalins politik en fortsättning på Lenins. Det finns vidare en ideologisk kontinuitet i det att stalinismen fullföljde leninismen, som i sin tur fullföljde marxismen.

Den brytpunkt i den historiska utvecklingen som bolsjevikernas maktövertagande innebar, med ett partis totala maktanspråk och omfattande terroranvändning, gör att jämförelsen med det samtidiga Nazityskland faller sig naturlig.

Berättelsen är idealtypisk, vilket innebär att den i allt väsentligt motsvarar de förklaringar som ges av de olika företrädarna för det totalitaristiska paradigmet. Det innebär inte att det inte finns avvikelser. Några nedslag i forskningspraktiken kan illustrera berättelsen och dess varianter.

För totalitarismen är oktober 1917 ingen revolution med bred, folklig anslutning utan en statskupp, genomförd av en liten grupp målmedvetna bolsjevikerna.¹⁰⁸ Maktövertagandet beskrivs också som en militär operation genomförd av ett litet antal rödgardister.¹⁰⁹ Våldet och terrorn ses som ett avsiktligt och för de totalitära anspråken oundgängligt maktmedel, så till exempel hos Zbigniew Brzezinski, som menar att terrorn hör ihop med totalitarismens försök att forma både människa och samhälle efter sin egen mall.¹¹⁰ Brzezinskis bok heter ju just *The Permanent Purge*, vilket betecknar utrensning och terror som ett ständigt närvarande inslag. Detta omformande av människan, uppnåendet av den fullkomliga jämlikheten, av socialismen, infann sig – tvärtemot vad marxismen lärde – inte på naturlig väg. Därför fick kommunisterna genomföra sitt program med våld.¹¹¹

Ideologi spelar en stor roll för att förklara terrorn. Marxismen ses som central i sammanhanget. Inte alla totalitarister går dock så långt som Malia, som förbinder marxism och terror genom en direkt kausalitet; bolsjevikernas program var socialism i Marx maximalistiska tappning, vilket ledde till det totalitära förtryck som kännetecknade Sovjetunionen. Enligt Malia var detta rentav kommunismens ”genetiska kod”.¹¹²

Richard Pipes varnar för att marxismens roll för uppkomsten av sovjetkommunismen kan överbetonas och understryker i stället betydelsen av en tsarrysk tradition.¹¹³ I detta avseende har Pipes kritiserats för att säga emot sig själv. Tidigare i sin framställning har han nämligen hävdats att Lenin efter oktober 1917 ryckte upp alla institutioner med rötterna och skapade en helt ny regim.¹¹⁴

¹⁰⁸ Martin Malia 1994, s. 8.

¹⁰⁹ Robert Conquest 1991, s. 4–5.

¹¹⁰ Zbigniew K. Brzezinski 1956, s. 2.

¹¹¹ Martin Malia 1994, s. 494 och Richard Pipes 2001, s. 149.

¹¹² Martin Malia 1994, s. 494–495.

¹¹³ Richard Pipes, 1997, s. 454–460.

¹¹⁴ Bent Jensen 2005, s. 54–55.

Intention, inte funktion, är den viktigaste förklaringsgrunden. I Conquests tappning blev samhället ”reconstructed according to his [Stalins] formulas”, och om terrorn sägs att han var ”the prime mover”.¹¹⁵ Riktningen går uppifrån ner och total kontroll utövas. Stalin sätter igång den stora terrorn mot en hjälplös befolkning.¹¹⁶ Han är allestädes närvarande. Han rentav ”pervaded every sphere” och skapar en ”atomization of society”, vilket innebär att alla trohetsband utom till honom och hans ombud förstörs.¹¹⁷ Här ska dock inflikas att hundra procentig kontroll inte krävs för att den totalitära modellen ska vara giltig. I ett av de tidigaste och mest grundläggande sovjetologiska verken, där denna modell tillämpades, blottades flera brister i det sovjetiska systemets effektivitet och hinder för den kommunistiska kontrollen.¹¹⁸ Att denna ineffektivitet existerade betydde inte att den totalitära modellen föll, eftersom det också fanns faktorer som kunde göra ”totalitarian controls ultimately effective”.¹¹⁹

Vidare betonas i totalitarismen kontinuiteten i det sovjetiska experimentet. Därför slår Pipes om Stalin fast att ”[v]arje beståndsdel i det som har blivit känt som stalinism, utom en, att mörda partikamrater, hade han lärt sig av Lenin, och det innefattar de två gärningar som han mest av allt har fördömts för: kollektiviseringen och massterrorn”.¹²⁰

Revisionism

Den samhällsomvandling som bolsjevikpartiet under Lenin inledde med oktoberrevolutionen 1917 ägde brett folkligt stöd och syftade till ett rättvist och demokratiskt, kommunistiskt samhälle. Efter Lenins död slog Stalin in på en helt ny väg. NEP, den nya ekonomiska politiken, övergavs liksom Lenins tanke på världsrevolution. I stället inleddes en ny revolution med syfte att införa socialism i ett land.

¹¹⁵ Robert Conquest 1991, s. 53 och 111

¹¹⁶ Robert Conquest 1991, s. 251

¹¹⁷ Robert Conquest 1991, s. 461 och 256

¹¹⁸ Merle Fainsod, 1958, se t.ex. s. 450–454

¹¹⁹ Merle Fainsod 1958, s. 454

¹²⁰ Richard Pipes 1997, s. 462

En påskyndad modernisering med femårsplaner, kollektivisering och satsning på tung industri, medförde omfattande social oro, vilken Stalin och de andra ledarna försökte komma till rätta med genom olika åtgärder, vilka emellertid slutade i ren terror. Denna var från början inte avsedd utan snarare en reaktion på ett tilltagande socialt och ekonomiskt kaos, på motstånd från inre fiender, på ett överhängande hot från yttre fiender, såsom Nazityskland, som ju också anföll Sovjetunionen 1941.

Vidare kan terrorn inte enkelt förklaras utifrån Stalins intentioner, eftersom denne inte gärna kunde utöva total kontroll över hela det sovjetiska samhället. Viktiga orsaker står därför också att finna i maktapparatens svaghet, i förekomsten av interna strider i partiet, i intressemotsättningar mellan olika grupper, i spänningar mellan centrum och periferi. Ofta fann ledarna att de blott kunde reagera på den dramatiska händelseutvecklingen, snarare än att själva driva den. Terrorn hade dessutom en förmåga att utvecklas enligt sin egen logik och spridas omkring i ett samhälle präglad av skräck och panik.

Det kommunistiska Sovjetunionen står i motsättning, ideologiskt såväl som realhistoriskt, till det nazistiska Tyskland. De nazistiska brotten är dessutom unika och saknar motsvarighet i den sovjetiska terrorhistorien, varför en jämförelse mellan de två systemen inte är meningsfull.

I den idealtypiska revisionistiska berättelsen är det viktigt att beskriva oktober 1917 som en revolution, en rörelse med brett folkligt stöd och med bolsjevikpartiet som representant för folkviljan. Även om forskarna kan medge att arbetarna inte i någon större omfattning deltog i revolutionen, menar de i alla fall att de stödde den, inte minst genom de enda legitima maktorganen sovjeterna. Att utvecklingen sedan gick i riktning mot partidiktatur och inte mot socialistisk demokrati måste ses i ljuset av ett ihållande klass- och inbördeskrig efter oktober 1917.¹²¹

Synen på den egentliga avsikten med NEP har varierat. Klart står i alla fall att den betraktas som ett slags reträtt i ett på grund av inbördeskriget kaotiskt tillstånd, och lika klart är att med dess avskaffande vidtog Stalins revolution. Den som tydligast lyfter fram NEP som inte bara en reträtt utan som en realistisk väg mot socialism är Stephen Cohen, som låter Bucharin förkroppsliga denna mer moderata väg.¹²² När Bucharins linje övergavs, förspilldes det enda alternativet till Stalin, som till slut rörde sin rival ur

¹²¹ Ronald Grigor Suny, 1983, s. 50–52.

¹²² Stephen Cohen 1981, s. 215.

vägen i den sista skådeprocessen i Moskva 1938. Moshe Lewin anser å sin sida att Bucharins förslag inte räckte för att få bukt med de problem man stod inför.¹²³

Både Lewin och Cohen markerar mycket tydligt diskontinuiteten mellan Lenin och Stalin. Enligt Lewin förstördes under Stalin såväl den tsaristiska som sovjetiska samhällsstrukturen för att ersättas av helt nya mönster.¹²⁴ Den stora omvandlingen under slutet av 1920-talet och början av 1930-talet gjorde att alla grupper i samhället sattes i en ständig rörelse. De drog omkring, bytte arbete, hamnade på poster de saknade utbildning för, lämnade landsbygden och begav sig i massor till städerna. Kort sagt: hela det sociala systemet var stätt i rörelse, och ledarna upptäckte till sin förtvivlan att de styrde över ett ”kvicksandssamhälle”. I sin iver att komma tillrätta med detta kaos, genomförde de åtgärder för att införa lag och ordning, vilket slutligen kom att leda till ren terror.¹²⁵

Bristen på kontroll är ett återkommande tema i revisionistisk litteratur. Udden är explicit riktad mot den totalitära modellen. John Arch Gettys bok *Origins of the Great Purges* kan därför läsas som ett enda långt försök att vederlägga Robert Conquests beskrivning i *The Great Terror* av Stalin som mäterplaneraren som till slut skaffade sig så mycket makt att han kunde rensa ut vem han behagade. Getty menar till exempel att ordergången i partiet inte fungerade, att partiet saknade disciplin och utövade ringa inflytande utanför städerna.¹²⁶ Besluten uppifrån fastnade halvvägs i ett mellanskikt av lokala partiledare som motsatte sig kontroll uppifrån och nerifrån.¹²⁷ Långt ifrån att vara initiativtagare till terrorn sökte Stalin hålla emot en utveckling mot våldsamheter, mot ”excesser”.¹²⁸

¹²³ Moshe Lewin, 1994, s. 218.

¹²⁴ Moshe Lewin 1994, s. 209.

¹²⁵ Moshe Lewin 1994, s. 221–223.

¹²⁶ John Arch Getty 1987, s. 27.

¹²⁷ John Arch Getty 1987, s. 105.

¹²⁸ John Arch Getty 1987, s. 178–179.

Postrevisionism

Till det tredje paradigmet har ingen idealtypisk berättelse tecknats. Skälen härtill är två. För det första är "postrevisionist" en omstridd beteckning. Medan den föregående generationen gärna kallade sig revisionister och vände sig mot en äldre generation som var uttalade företrädare för totalitarismteorin, bildar den nya generationen inga kohorter som stolt förkunnar att de är "postrevisionister" med ett särskilt, gemensamt ärende. I stället har strider om definierandet kunnat förmärkas. När den före detta ledande revisionisten Sheila Fitzpatrick gav ut en antologi, *Stalinism. New Directions* med postrevisionistiska bidrag från olika forskare, inklusive henne själv, frågade Martin Malia om urvalet verkligen var representativt och menade att det var en öppen fråga hur denna kohort skulle beskrivas. Hur som helst, vidhöll Malia, innebar den nya riktningen kreativitet utan något dominant paradigm.¹²⁹

Motsättningen framstod än tydligare av det faktum att postrevisionismens förgrundsfigur, Stephen Kotkin, som häftigt kritiserat Fitzpatrick och andra revisionister, inte ville medverka i sagda antologi.¹³⁰ Som sista exempel på dragkamp om begreppet kan nämnas att revisionisten Lynne Viola betecknade Kotkins och andra postrevisionisters verk som revisionistisk forskning i detta ords bästa bemärkelse.¹³¹

För det andra spretar den sovjetologiska forskningen sedan 1990-talet för mycket åt olika håll för att den ska kunna fångas idealtypiskt. Kanske har förväntan på mönstrets giltighet, det vill säga att 50- och 60-talets totalitarister och 70- och 80-talets revisionister skulle avlösas av en lika definierbar generation av 90- och 00-talets postrevisionister, varit starkare än verkligheten. Vi kanske inte ens är i stånd att tala om ett dominant paradigm. Vad som emellertid går att göra är att lyfta fram några karakteristika hos flera av de mest namnkunniga företrädarna.

Sålunda har ideologin på ett markant sätt kommit tillbaka, om än bredare konceptualiserad än i totalitarismen, där den avsåg studiet av storpolitiska texter såsom Lenins och Stalins skrifter, partiorganet *Pravdas* ledare

¹²⁹ Sheila Fitzpatrick (ed.) 2000; Martin Malia 2002, s. 570.

¹³⁰ Sheila Fitzpatrick 2000a, s. 75, not 1.

¹³¹ Lynne Viola 2002, s. 29.

eller partikongressers olika resolutioner.¹³² I stället har intresset nu också kommit att riktas mot vanliga människors föreställningar och självförståelse, varför källor som exempelvis dagböcker blivit oundgängliga.¹³³ Ideologi blir i detta avseende det som människor säger och tänker om det de gör.¹³⁴ Det ska dock påpekas att studiet av de vanliga människorna inte – som så ofta i revisionismen – tränger ut eller förminskar betydelsen av de högsta ledarna och det statliga maskineriet.¹³⁵ Det är just kombinationen av maktelitens handlingar och folkliga hållningar, av statlig makt och vardagslivets mönster som eftersträvas.¹³⁶ Här märks alltså en kombination av totalitarismens ovanifrånsperspektiv och revisionismens underifrånsperspektiv.

Samtidigt som postrevisionister kan ge sina båda föregångare rätt, kan de emellertid också hävda att de har fel. Till exempel menar Kotkin att både totalitarister och revisionister har en poäng med hävdandet av oktober 1917 som en statskupp respektive en revolution men att de missar att kuppen, som den rätteligen ska kallas, efter genomförandet förvandlas till en helt ny revolution, som på samma gång inbegriper folks deltagande och utövande av tvång.¹³⁷

Postrevisionisterna menar alltså att man måste ta ideologin på allvar. Forskaren måste därför vara öppen för att de kommunister som strävade efter att omforma sig själva och vittnade om detta i sina självbiografier verkligen menade vad de sade, även om deras språk var helt ideologiinpyrt.¹³⁸ Kotkin slår också fast att det nu torde stå klart att ideologin ifråga, från början till slut, handlade om socialism.¹³⁹ I hans tappning blir Sovjetunionen en repressiv bolsjevikisk partistat närmast att likna vid en teokrati.¹⁴⁰ Dock avviker han från den totalitaristiska uppfattningen om medborgarna som hjälplösa, passiva objekt. Tvärtom beskrivs de som subjekt, vilka deltar i byggandet och försvarandet av socialismen. Sovjetmedborgarna skaffade sig

¹³² Sheila Fitzpatrick 2004, s. 30.

¹³³ Se t.ex. Jochen Hellbeck 2006.

¹³⁴ Sheila Fitzpatrick, 2004, s. 37.

¹³⁵ Stephen Kotkin 2002, s. 45.

¹³⁶ Stephen Kotkin 1998, s. 387.

¹³⁷ Stephen Kotkin 1998, s. 397.

¹³⁸ Igal Halfin 2003, s. IX.

¹³⁹ Stephen Kotkin 1998, s. 387.

¹⁴⁰ Stephen Kotkin 1997, s. 293.

inom ramen för den officiella ideologin en ny social identitet. Kotkin menar att denna identitet inte ska ses som sann eller falsk utan helt enkelt oundviklig, samtidigt som den gav mening åt människors liv.¹⁴¹ Därför kan han säga att stalinismens styrka inte bara ska sökas i terrorn eller i regimen utan också i vanliga människors identiteter.¹⁴² Till frågan om vad människor faktiskt trodde säger Kotkin att det inte var nödvändigt att tro, däremot att uppträda som om man trodde.¹⁴³

Av det sagda framgår att språk är en viktig komponent i forandet av det sovjetkommunistiska samhället. En del hävdar att det är en diskurs som undersöks. Kotkin menar att man om man så vill kan tala om diskurs men varnar för en utveckling där en frikopplad diskurs skulle tillåtas ersätta ideologi, eftersom han menar att diskurs bara kan bli meningsfull om den analyseras tillsammans med andra praktiker och i ett jämförande perspektiv.¹⁴⁴

Betonandet av språkets eller diskursens makt får också konsekvenser för möjligheten att renodla aktörspektivet, om man med detta menar att placera folk antingen i gruppen förövare eller offer, vilket i synnerhet totalitarister brukar ha lätt för. En typisk postrevisionistisk tankegång blir därför som i följande passus:

Communists were often both victims and criminals at once. Thus the ultimate historical actor was not the individual qua ethical persona but the individual qua agent of language. Language made the Stalinist *subject* complicit in the Terror, rendering it both a victim and a perpetrator.¹⁴⁵

Resonemanget ovan aktualiserar ett annat framträdande drag i postrevisionismen, nämligen intresset för subjektivitet. Totalitarismen och revisionismen förutsätter ett liberalt, självständigt subjekt. I det första fallet förtrycks medborgarna, som uttrycker det regimen vill höra, men inombords kan de hysa det egna samvetets röst, sin riktiga identitet och veta med sig vad som är rätt och fel. Även i ett totalitärt samhälle finns det därför "islands of

¹⁴¹ Stephen Kotkin 1997, s. 224.

¹⁴² Stephen Kotkin 1998, s. 418.

¹⁴³ Stephen Kotkin 1997, s. 220.

¹⁴⁴ Stephen Kotkin 1998, s. 404, not 79.

¹⁴⁵ Jochen Hellbeck & Igal Halfin 1996, s. 462.

separatens”.¹⁴⁶ I det andra fallet stöder vissa människor samhällsprojektet på grund av ett egenintresse.¹⁴⁷

I postrevisionismen ifrågasätts detta autonoma subjekt. Jochen Hellbeck gör detta på ett markant sätt då han i sin undersökning av Stepan Podlubnyis dagbok tecknar bilden av en sovjetmedborgare som helt internaliserar den officiella bolsjevikiska uppfattningen om honom.¹⁴⁸ Som son till en kulak bär Podlubnyi på ett stigma, men han ifrågasätter inte riktigheten i detta och har ingen annan, ”riktig” identitet heller som han kan dölja för omvärlden. Tvärtom anstränger han sig för att omforma sin negativa identitet för att bli ”a New Man” och därigenom kunna bli accepterad av det sovjetiska samhället.¹⁴⁹

Stepan Podlubnyi är ingen privat man som skriver ner sina tankar om en offentlig verklighet. Han ser relationen mellan privat och offentligt som en relation mellan hans inre och yttre själv.¹⁵⁰ Följaktligen upplever han den kritik han riktar mot det politiska systemet som en form av självdestruktion. Han är med andra ord helt innesluten i den bolsjevikiska tolkningsramen och dess språk, som definierar hans identitet.¹⁵¹

¹⁴⁶ Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski, 1965, se t.ex. s. 288–289.

¹⁴⁷ Se t.ex. John Arch Getty 1987, s. 145, där det omtalas hur lokala ledare tog initiativ till utrensningar av sådana de ville bli av med; vidare Sheila Fitzpatrick 1979, som beskriver hur det inte minst under Stalins s.k. revolution från ovan gavs möjlighet åt många arbetare och bönder att höja sig till den nya härskarklassen, varefter de kände stolthet och stödde regimen. Vidare införde Jerry F. Hough 1979 teorin om intressegrupper i den revisionistiskt omarbetade versionen av den totalitarismteoretiskt utformade Merle Fainsod 1953.

¹⁴⁸ Jochen Hellbeck, 2000, s. 77–116.

¹⁴⁹ Jochen Hellbeck 2000, s. 83.

¹⁵⁰ Jochen Hellbeck 2000, s. 95.

¹⁵¹ Jochen Hellbeck 2000, s. 104.

Intervjuerna

Denna undersökning bygger på intervjuer. Två grupper ingår, dels undertecknare av det i inledningskapitlet omtalade historieuppropet, dels gymnasielärare. Skälet till valet av just dessa grupper är att de båda står i en särskild relation till Forum för levande historia och dess upplysningskampanj om kommunismen: forskarna genom att de har vänt sig med kritik mot kampanjen och uttryckt farhågor att denna ska inverka menligt på skolornas historieundervisning, lärarna genom att utgöra själva målgruppen.¹⁵²

Lärarna kan tänkas spela en avgörande roll för vilken effekt kampanjen kan få. Det är de som väljer om de överhuvudtaget ska använda det utsända materialet. Det står dem nämligen fritt att avstå från det liksom att bestämma hur det ska användas och i vilket syfte. En betydelsefull faktor i sammanhanget torde deras egen förtrogenhet med denna del av historien vara. Grunda förkunskaper leder förmodligen till att de förlitar sig på materialet och låter det tala för sig självt, vid vilket fall kampanjen kan tänkas i hög grad påverka och styra både lärarnas och elevernas uppfattningar. Goda förkunskaper däremot underlättar för lärarna att förhålla sig mera fritt gentemot materialet och att anställa jämförelser med andra källor och diskutera olika perspektiv och tolkningsmöjligheter.

Vill man förstå vilka förutsättningarna är för undervisning om kommunismen på gymnasiet och vilken effekt en statlig kampanj kan ha, är det därför väsentligt att veta hur lärarna själva förklarar och hanterar de historiska företeelserna ifråga.

¹⁵² På Forum för levande historias hemsida anges lärare och elever i årskurs 9 och gymnasiet som den främsta målgruppen. www.levandehistoria.se/om, 2011-03-30.

Urvalet

Nio forskare och elva lärare ingår i undersökningen. Metoden med entimmesintervjuer med ty åtföljande transkribering och bearbetning är en mycket tidsödande procedur, vilket förklarar det ringa antalet informanter. Vän av ordning frågar säkert hur representativt urvalet är. Det enkla svaret är att det inte på ett rimligt sätt går att uttala sig om representativitet i detta fall. Följaktligen kan inget besked lämnas beträffande vilka svar som skulle ha lämnats av de övriga 98 procenten av forskarna i uppropet, inte heller av de mångtaligare historiker och samhällsvetare som inte skrev på uppropet eller av alla svenska gymnasielärare i historia.

Vad undersökningens resultat kan visa är däremot vilka svar som är möjliga, vilka förklaringar som faktiskt förekommer, inte hur spridda de är. För att återknyta till det som illustrerades i det inledande kapitlet med exemplen från skolans värld och från tv-utsändningar kan det som enstaka företrädare yttrar avslöja vad som är acceptabelt i en historiekultur och vad som inte är det. Som respekterad offentlig person kan man som bekant framföra hyllningssånger till Stalin men inte till Hitler.

De tjugo informanterna har förutom profession valts med tanke på generation. Två sådana representeras. Till den första hör de som är födda på 1940- och 1950-talen och som var unga på 1960- och 1970-talen, tiden för ”den nya vänstern”. Denna generation kallas här 68-generationen. Till den andra hör de som är födda under sent 1960-tal eller tidigt 1970-tal, alltså de som var unga vid tiden för kommunismens kollaps. Denna generation kallas här 89-generationen. Som synes motsvarar generationerna dem som antas spela roll för uppkomsten av de sovjetologiska paradigmen.

Det generation kan visa är alltså en förändring av förklaringar, av förhållningssätt till den kommunistiska erfarenheten. Kanske är det inte så, utan förhållandet mellan generationerna präglas måhända istället av kontinuitet. Till exempel ifrågasätts ibland att det skedde en brytning mellan 1960-talets radikala unga och deras föräldrageneration.¹⁵³

För att undersöka om det finns skillnader mellan män och kvinnor i sättet att bearbeta den kommunistiska erfarenheten har en jämn könsfördelning eftersträvat. För lärarnas vidkommande har detta uppnåtts. Den

¹⁵³ Paul Hollander 1997, s. 190–191. En häftigt omdebatterad beskrivning av radikalitetens kontinuitet mellan 68-generationen och dess nazistiska föräldrageneration från 1930-talet görs i Götz Aly 2008.

gruppen består av fem kvinnor och sex män. Däremot är fördelningen bland forskarna skev, med åtta män och en kvinna. Skälet härtill är att de flesta tillfrågade kvinnliga forskarna avböjde medverkan under hänvisning till att de inte haft anledning att i sin forskning och undervisning ägna sig åt frågor om kommunism eller om politisk historia under 1900-talet överhuvudtaget. Några slutsatser av undersökningen utifrån kön går därför tyvärr inte att dra. Däremot verkar det rimligt att anta att den vetenskapliga diskussionen om kommunismen fortfarande är en utpräglat manlig angelägenhet.

Informanterna har valts med tanke på geografisk spridning. Lärarna är hemmahörande på gymnasier i Lund, Malmö och Kristianstad. Forskarna är verksamma på historiska institutioner i Lund, Växjö, Göteborg och Södertörn. Principerna för vilka forskare som har valts är att de ska vara disputerade i ett historiskt ämne, falla inom en av de två generationerna och sedan tidigare inte vara personligt bekanta med intervjuaren. Undersökningen tar vidare inte fasta på etnicitet, även om det skulle vara intressant att intervjua exempelvis polska lärare och forskare.

De i undersökningen refererade informanterna framträder under fingerade namn. Alla forskarna har fått förnamn som börjar på "F", alla lärarna ett förnamn som börjar på "L". De i den äldre generationen betecknas genomgående med dubbelnamn. Således är Frans-Henrik en forskare som tillhör 68-generationen, medan Louise tillhör 89-generationens gymnasielärare.

Två historieprofessioner

Utöver vad som sagts ovan finns det skäl att reflektera över likheter och skillnader mellan de två yrkeskategorierna. Forskarna representerar ett vetenskapligt förhållningssätt, tar fram "ny" kunskap, problematiserar, diskuterar och kritiserar egna och andras forskningsframsteg. De anses vara "riktiga" historiker. De ingår i nationella och internationella nätverk med inblick i den aktuella forskningsfronten. De, om några, borde därför vara förtroagna med nya sätt att förstå och förklara historiska fenomen.

Dessa historiker utbildar och undervisar blivande gymnasielärare och befinner sig således i toppen av en historieförmedlingspyramid. Det är också de som har författat kampanjmaterialet till Forum för levande historia, liksom det är de som offentligt har kritiserat materialet.

Gymnasielärarna befinner sig i en annan situation. I de flesta fall saknar de forskarutbildning och har inte så mycket tid och möjlighet i sin yrkesutövning att reflektera över och kontinuerligt tillsammans med andra granska det de undervisar om. Många av deras kunskaper har inhämtats en gång under utbildningen, då de åtminstone glimtvis fått ta del av forskningsfronten, men därefter har ämnesfortbildningen förmodligen varit kraftigt eftersatt. En och annan föreläsning och fortbildningsdag har hunnits med. En och annan bok från någon välrenommerad forskare har kanske också lästs och befunnits användbar i undervisningen, men därutöver har nog inte så mycket lagts till. Lärarna är fullt upptagna med att klara av den dagliga undervisningen i flera klasser i flera ämnen, vilka dessutom spänner över vida kunskapsfält. Det är nog symptomatiskt att flera av de här intervjuade lärarna uttrycker ett pragmatiskt förhållningssätt till Forum för levande historias kampanjmaterial. I stället för att kritisera det, undersöker de vad de finner användbart.

Lärarna är alltså till sin karaktär breda i sin verksamhet. Vill de som forskarna specialisera sig och gå på djupet, får de göra detta som uttryck för ett särskilt intresse, vilket på grund av tidsbrist vanligen odlas utanför tjänsten. Med tanke på de omständigheter som skisserats ovan är det rimligt att anta att lärarna med nödvändighet sitter inne med ett stort mått av gamla kunskaper. Om det förhåller sig så, borde det också avspeglas på något sätt i den följande undersökningen.

Paradigmen och de svenska historieförmedlarna

Informanternas fördelning på förklaringsmodellerna

Forskarna	68-generationen (4st.)		89-generationen (5 st.)	
Totalitaristisk	1	Fritz-Gustaf	3	Fanny, Felix, Filip
Revisionistisk	3	Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	2	Fredrik, Flemming

Lärarna	68-generationen (6 st.)		89-generationen (5 st.)	
Totalitaristisk	6	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lis-Britt, Lars-Olof, Lena-Karin, Leif-Erik	5	Louise, Lino, Lukas, Ludvig, Love
Revisionistisk	0		0	

Svaren på intervjufrågorna går mer eller mindre tydligt att anknyta till någon av de i kapitlet om paradigmen tecknade idealtypiska berättelserna. Av de disputerade historikerna presenterar sålunda fem en revisionistisk berättelse och fyra en totalitaristisk. Det är – inte minst på grund av det begränsade materialet – vanskligt att påvisa en skillnad mellan generationer, även om de flesta av de revisionistiska berättelserna, tre av fem, hamnar i den äldre generationen och de flesta av de totalitaristiska berättelserna, tre av fyra, i den yngre. Ett större material skulle måhända kunna bekräfta den här noterade skillnaden, nämligen att 68-generationens preferens för en revisionistisk förklaringsmodell avlöses av 89-generationens anammande av en totalitaristisk.

Däremot framgår skillnaden mellan de två professionskategorierna tydligt. Medan mer än hälften av forskarna, fem av nio, tecknar en revisionistisk berättelse, tecknar samtliga elva gymnasielärare en totalitaristisk. I valet av berättelse spelar alltså i det senare fallet generation ingen roll. I lärargruppen har den totalitaristiska berättelsen slagit igenom helt och hållet.

Det stora genomslaget för den totalitaristiska förklaringsmodellen, inte bara bland gymnasielärarna utan även bland forskarna, där nästan hälften valde denna modell, är mot denna bakgrund överraskande, nämligen om det kan antas att protesterna, såsom historieuppropet, mot Forum för levande historias upplysningskampanj, främst vände sig mot en granskning av kommunismens brott och ”att övergången från totalitarism till revisionism [är] kopplad till en ideologisk vändning åt vänster”.¹⁵⁴

Som framgått i ett tidigare avsnitt är de olika förklaringsmodellerna paradigmer, inom vilka kan finnas såväl varianter som olika grader av uppfyllelse. Vid genomgången av varje intervju har hänsyn tagits till samtliga svar, vilka under beaktande av vad som ovan sagts om variation och uppfyllelse förts samman till en sammanhängande berättelse. I de flesta fall har detta varit ganska oproblematiskt. Dock finns i en del fall inslag som inte direkt hör hemma i en annars tydlig och specifik berättelse.

Avvikelser från den revisionistiska berättelsen

I ett fall tecknas först en tydlig revisionistisk berättelse genom att samband mellan terror och marxism i Marx' eller Lenins tappning avvisas (Frans-Henrik). Lenin sägs inte ha haft intentionen att skapa ett skräcksamhälle. Att utvecklingen ändå blev så våldsam och att de hos Lenin goda intentionerna depraverades förklaras med tsaristiskt våld, klassklyftor, inbördeskrigets egen logik och maktens praktik. Hos Stalin finns ingen socialism alls kvar. Terrorvågorna förklaras med ren paranoia. Mellan nazism och kommunism finns inga ideologiska likheter, dock realhistoriska, men dessa finns i alla förtryckarsamhällen, liberala inte undantagna. Till denna revisionistiska förklaring ska läggas det faktum att Frans-Henrik inte tvekar att tillämpa begreppet ”totalitär” på Sovjetunionen eller att entydigt slå fast att terrorn under Stalin kom uppifrån liksom att det går att peka ut tydliga förövare och offer.

Den avgörande frågan är här huruvida en revisionistisk förklaring kan innehålla begreppet ”totalitär”, i detta fall använt i betydelsen ”ett stort mått av kontroll”, inte i och för sig ”total kontroll, men det närmar sig liksom den nivån”. Innebär det ett diskvalificerande av den revisionistiska berättelsen?

¹⁵⁴ Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 43.

Föreligger en ren motsägelse? Förmodligen inte. Begreppet ”totalitär” verkar användas i två olika betydelser med syftning både specifikt på totalitarismteorin och på långt gånget förtryck i största allmänhet. Det är närmast den senare betydelsen som här tillämpas. Frans-Henrik gör exempelvis inte någon distinktion mellan å ena sidan Sovjetunionen och Nazityskland och å andra sidan regimer som nyliberala Chile och apartheidens Sydafrika. Med andra ord tillämpas inte en totalitaristisk förklaring, vilken i så fall skulle ha inneburit en motsats till en revisionistisk dylik.

Finn-Harald använder också begreppet ”totalitär”. Han presenterar först en tydlig revisionistisk förklaring, där han vältrar över hela brottshistorien på Stalin, som uppges förråda den goda revolutionen. Dock säger han sig till skillnad från andra historiker inte vara lika kritisk till vare sig begreppet ”totalitär” eller föreställningen om det totalitära. Han förklarar det med att en oerhörd moderniseringsansträngning helt enkelt kräver totalitära lösningar. Det totalitära ses här som ”funktionalism”, alltså inte som uttryck för den intention vilken utmärker en totalitaristisk förklaring. Även i detta fall möter alltså en annan betydelse av begreppet än den gängse totalitarismteoretiska.

Flemming beskriver oktober 1917 som en statskupp utan folkligt stöd och anser att det finns totalitära stater, det vill säga anger två vanliga ingredienser i en totalitativ berättelse. Emellertid förklaras statskuppen senare med att Lenin tvingades till denna liksom till våldet av tsaristisk repression, krig och inbördeskrig, och med totalitära avser Flemming även nutida kapitalistiska stater. Genom dessa tillägg kan ingredienserna göras om så att de passar in i en revisionistisk berättelse.

Slutsatsen blir att i inget av de ovan redovisade fallen rubbas den revisionistiska förklaringen av inslag som benämns totalitära.

Avvikelser från den totalitaristiska berättelsen

Hos de allra flesta informanter lämnas Karl Marx i allt väsentligt utanför den kommunistiska repressionshistorien, vilket som tidigare sagts i kapitlet om paradigmen inte är oförenligt med en totalitaristisk förklaring. Några totalitarister pekar explicit ut ett samband, bland annat i form av strävan till likriktning, mellan Marx och repression, men fyra av dem redovisar sedan

reservationer, såsom att likriktningen återfinns inom alla ideologier och att den inte med nödvändighet följer av marxismen.¹⁵⁵

Som angivits tidigare är graden av åsyftad eller uppnådd kontroll viktig i den totalitära modellen. Det är också här en av de grundläggande motsättningarna mellan företrädare för revisionism och totalitarism återfinns. Brister i kontrollen kan av revisionister tas till intäkt för att den totalitära modellen inte är giltig. I intervjumaterialet kan denna motsättning illustreras med vilka slutsatser två informanter, en revisionist och en totalitarist, drar av det de båda betecknar som en omfattande svart marknad i Sovjetunionen. Denna svarta marknad ingår för totalitaristen som en del i det totalitära samhället, medan den enligt revisionisten leder till ett vederläggande av totalitarismteorin.¹⁵⁶

På samma sätt kan de som tecknar en totalitaristisk berättelse medge att terrorn kan leva sitt eget liv. Fanny betecknar det rentav som ett ”utstuderat sätt att kontrollera människor” och Love uttrycker samma sak med en bild: ”Det är som en brasa. Man kan slänga på lite vedträn, så brinner det ännu mer”. Det kan med andra ord beskrivas som en avsiktlig plan att sprida irrationell skräck och kaos i ett samhälle för att på så vis kunna kontrollera undersåtarna. Redan en så distinkt uttalad totalitarist som Brzezinski framhöll att terrorn i ett visst stadium kunde utvecklas enligt sin egen logik, bortom den direkta kontrollen från makthavarna.¹⁵⁷

Även en så vanlig ingrediens i en revisionistisk förklaring som inbördeskriget som en stark, sönderslitande, brutaliserande rörelse som Lenin måste förhålla sig till och reagera på, kan utgöra en del i en totalitaristisk förklaring. Lino förklarar det med att ledarna även i sådana här situationer nog vet var gränsen går för hur totalitära de kan vara. Det vill säga: Under olika omständigheter kan åsyftad kontroll i olika grad förverkligas, en hållning som väl låter sig förenas med en totalitaristisk förklaringsmodell.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Fanny, Louise, Lis-Britt och Ludvig.

¹⁵⁶ Fritz-Gustaf och Frank-Arne.

¹⁵⁷ Zbigniew K. Brzezinski 1956, s. 168.

¹⁵⁸ Robert Conquest, *The Great Terror*, är ett tydligt exempel på beskrivning av hur Stalin under 1930-talet sätter sin totalitära plan i verket, allteftersom han skaffar sig de erforderliga maktbefogenheterna och kontrollmöjligheterna. Ett crescendo i terror motsvaras här av ett crescendo i maktkoncentration. Vid

Ett vanligt sätt att berättiga begreppet ”totalitär” är att understryka behovet av att beskriva ett för 1900-talet nytt fenomen, väsensskilt från tidigare diktaturer och autokratier.¹⁵⁹ I intervjumaterialet är det i allmänhet så begreppet används, men två totalitarister menar att det inte betecknar något nytt utan också kan tillämpas på den medeltida kyrkan och Gustav Vasas statsbygge.¹⁶⁰

I likhet med vad som sades i förra avsnittet, leder inte heller här de redovisade avvikelserna till ett ogiltigförklarande av förklaringsmodellen.

Om begreppet ”totalitär” och dess tillämpbarhet

Vissa stater under 1900-talet har betecknats som totalitära. Informanterna har frågats om begreppet är en rättvisande beteckning på en åsyftad eller förverkligad kontroll i någon verklig stat. Slutsatsen är att genomslaget för detta begrepp i intervjumaterialet är större än det för den totalitaristiska berättelsen. Arton av tjugo svarar att begreppet är adekvat vid beskrivning av ett samhälle där en partiell kontrollerar ett samhälle ner på individnivå, som i fallet Sovjetunionen och Nazityskland.

Dock kan olika informanter begränsa eller utvidga begreppets användningsområde. Fritz-Gustaf anser att Sovjetunionen men inte Nazityskland kan beskrivas med termen. Denne informant kallar i stället Tredje riket en ”hovstat”, skild från den sovjetiska partistaten. Finn-Harald använder begreppet funktionellt, som beteckning på en enorm moderniseringsansträngning, alltså inte som vanligt intentionellt. Lukas och Leif-Erik utvidgar användningsområdet till att också gälla den medeltida kyrkan. Härigenom vänder de sig mot den vanliga, från Hannah Arendt och framför allt Carl Joachim Friedrich utgående, uppfattningen att ”totalitär” ska

tiden för den stora rättegången mot Bucharin 1938 har Stalin slutligen skaffat sig den totala politiska kontrollen.

¹⁵⁹ Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski, s. 15–17.

¹⁶⁰ Lukas och Leif-Erik.

reserveras för stater under 1900-talet.¹⁶¹ Slutligen vill Flemming till de nazistiska och kommunistiska exemplen också foga kapitalistiska samhällen.

Två forskare avvisar explicit begreppet och dess tillämpbarhet, Fredrik genom att underkänna dess deskriptiva anspråk, Frank-Arne genom att framställa totalitarismteorin som bluff.

Av de fem som tecknat en revisionistisk berättelse godtar tre begreppet ”totalitär”, medan två avvisar det. I denna grupp möter ett ibland motsägelsefullt förhållande till begreppet. Frank-Arne, som menar att teorin är bluff och att det aldrig har funnits totalitära samhällen, menar sig ändå kunna se alltmer totalitära drag i liberala, kapitalistiska samhällen i kris. Fredrik, som underkänner det deskriptiva anspråket, menar att så stort mått av kontroll helt enkelt aldrig är för handen. Han beskriver Sovjetunionen som ett system där det kunde skrikas order uppifrån utan att dessa åtlyddes på lägre nivåer. Krig, revolutioner och repressionsvågor framställs som komplexa företeelser, som i hög grad följer sin egen logik utom kontroll för ledarna. Emellertid medger Fredrik att när Stalin väl bestämde sig för att avbryta den största repressionsvågen, den stora terrorn, så gjorde han det. Detta medgivande implicerar ett mycket stort mått av kontroll och skulle kunna vederlägga det Fredrik tidigare hävdade. Själv förklarar han sin slutsats genom konklusionen: ”Så det finns ju någon form av viss styrning.”

Begreppet ”totalitär” verkar som sagts tidigare ha två helt olika betydelser. Den ena syftar på innehållet i den vetenskapliga totalitarismteorin. Den andra hänför sig till en mera allmän beskrivning av repression och maktkoncentration, varigenom även den katolska kyrkan under medeltiden, liberala marknadssamhällen under 2000-talet (Frank-Arne) och Gustav Vasas Sverige (Lukas) kan inlemmas i begreppssfären. Denna senare betydelse verkar ha en betydande spridning i svensk historiekultur. I baksidestexten på en under hösten 2010 utgiven religionshistorisk bok utlovas läsaren sålunda möte med ”den totalitära lutherska gudsstaten, där de flesta av de värderingar som vi än idag uppfattar som speciellt svenska skapades”¹⁶².

Detta ger oss två möjligheter. Antingen använder Frank-Arne i sitt ovan redovisade resonemang en vetenskaplig betydelse och gör sig därmed skyldig till en motsägelse, eller så använder han de två olika betydelserna och

¹⁶¹ Hannah Arendt 1968 och Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski 1965, s. 15–17.

¹⁶² Göran Hägg 2010.

avvisar i det första fallet totalitarismteorins giltighet och beskriver i det andra en repressiv utveckling.

Det kan också tänkas ligga en särskild strategi bakom hanterandet av detta begrepp. Vid analysen av förhandenvarande historiebearbetning kan Festingers dissonansteori vara till god hjälp. Två revisionister, Frank-Arne och Flemming, använder ”totalitär” respektive ”totalitarism” om nutida kapitalistiska samhällen, vilket kan ses som ett försök att neutralisera de negativa intrycken av de företeelser som brukar inräknas under totalitarism, det vill säga i första hand nazism och kommunism. Om ”totalitär” i tillämpning på kommunistiska förhållanden innebär att nazism som en naturlig följd förs in som ett jämförelseled, blir dissonansen stark och besvärande, varför det finns ett stort behov av att lösa den.

Som sagts tidigare i kapitlet om historiebearbetningsteori finns det en mängd sätt att gå tillväga. Det kan exempelvis ske genom vad som i denna studie kallas konceptualiseringsstrategi (se närmare härom i kapitlet *Historiekulturella strategier*), nämligen att som Flemming utvidga begreppet ”totalitarism” till att även inkorporera nutida kapitalistiska samhällen, av allt att döma inklusive det han själv lever i. All den kritik som i vårt samhälle och från statliga initiativ som Forum för levande historia riktas mot det totalitära, mot det som uppfattas som ett hot mot grundvalarna för vårt demokratiska, öppna samhälle, blir sålunda för Flemming i själva verket en kritik som också kan riktas tillbaka mot det egna samhället. På detta sätt kan den dissonans som uppstår mellan hans egen övertygelse och innehållet i totalitarismteorin, om inte lösas, så i alla fall reduceras.

Frank-Arnes strategi är något annorlunda. Han tillbakavisar totalitarismens sanningsanspråk helt och hållet och anför ett antal exempel som uppges motbevisa teorin. I Frank-Arnes föreställningsvärld finns inte ondskan i nazism eller kommunism, snarare i liberalkapitalism. I hans av allt att döma historiematerialistiska uppfattning är nazism och fascism resultat av det liberala marknadssamhällets kris. Det är inte helt klart uttryckt eller utvecklat, men lösningen på problemet, den goda lösningen på kapitalismens kris, tycks vara någon form av socialism. Att denna världsbild är reellt närvarande och påverkar Frank-Arnes sätt att bearbeta inkommande intryck framgår av hans sätt att beskriva Sverige och världen 2010:

Jag tycker det är många sådana tecken i tiden: krisen. Du har en avlyssning i våra samhällen. Det finns ingen brevhemlighet [...] en omfattning som Stalin aldrig skulle ha klarat av att genomföra eller Hitler. Och det är något som har accelererat i min livstid väldigt mycket. [...] De kapitalistiska samhällena är liberala och fungerar med hyfsad yttrandefrihet och allt sådant där, men min uppfattning är ju att det är där vi står. Vi har sett så oerhört många gånger, och det finns ingen Levande historia som talar om detta riktigt, tycker jag. Det är att de här samhällena har sin uppgång, då allt är frid och fröjd, och när de krisar, tenderar de att bli alltmer totalitära och förtryckande och övergår i slutändan, skulle jag tro, till fascism.

Det i totalitarismteorin utpekade hotet, det ondskefulla, som drabbar både nazism och kommunism, förläggs här i stället till liberalkapitalismen. Varje nytt intryck, ny information, varje nytt kognitivt element om nutida eller historiska exempel på sådant som bekräftar riktigheten i totalitarismen möter här således en världsuppfattning, ett kluster av kognitioner, för att tala med Festinger. Dessa intryck passas in i, görs så konsonanta som möjligt med detta kluster. Dissonansen kanske inte löses. Den reduceras förmodligen, men den är inte tillräckligt stark för att personen ska ändra sin världsbild.

Mot en postrevisionistisk förklaring?

Tyder de ovan redovisade avvikelserna eller något annat i intervju svaren på att en postrevisionistisk förklaringsmodell vinner insteg? Vad talar för en sådan utveckling?

Fanny beskriver kommunismen som en deterministisk ideologi, vilken ger ett facit att leva efter. Hon tillmäter ideologi en mycket stor roll för utvecklingen av den sovjetiska repressionen, vilket är fullt förenligt med postrevisionismen, men hos Fanny verkar denna ideologi uppifrån och ner. Det är toppen som manipulerar medborgarna som blir socialt isolerade och utan möjlighet att lita på varandra. Med andra ord beskrivs här människornas atomisering, som är ett utmärkande drag för totalitarismen. Inom postrevisionismen betonas tvärtom gemenskapsbanden mellan människorna, deras eget deltagande i byggandet av socialismen. Ideologin blir då inte bara

något uppifrån utsänt utan också något som i hög grad internaliseras och delas av medborgarna.

I de svar som Finn-Harald ger lyfts däremot fram medborgarnas stöd. Han hänvisar till Sheila Fitzpatrick och Lennart Samuelson, när han beskriver hur det under 1930-talet växer fram en sovjetisk medelklass som verkligen skänker samhällsprojektet sitt stöd. Dock betonar han att exempelvis de av Samuelson beskrivna ingenjörerna i Tjeljabinsk inte drevs av någon särskild ideologi: ”De skulle lösa praktiska problem. Sedan hette det olika ideologiska saker [...] ungefär som protestantism.” En sådan förklaring hör tydligt hemma i revisionismen. Emellertid uppger Finn-Harald att han brottas med problemet huruvida de som byggde socialismen i 1930-talets Sovjetunionen ändå ska anses vara riktiga kommunister. Tidigare har han varit van att hävda att de inte var det men är inte längre lika säker. Detta resonemang kan beskrivas som att Finn-Harald prövar möjligheten av en postrevisionistisk förklaring av sovjetmedborgarnas egen ideologiska verklighet utan att för den skall acceptera en sådan förklaring. I övrigt finns i hans svar inget närmande till postrevisionismen.

Ett försiktigt prövande steg mot postrevisionismen tar också Ludvig, som pekar på stödet underifrån i Stalins totalitära Sovjetunionen, vilket verkar likna den deltagande totalitarism som Stephen Kotkin beskriver i *Magnetic Mountain*, men i det följande tentativa svaret uppges att människorna nog både kunde utnyttja systemet och tro på det och att man måhända kan jämföra det med nyliberalismen idag. Ludvig lämnar överhuvud i sitt resonemang stort utrymme åt människors alternativa förhållningssätt, vilket talar emot postrevisionismen, sådan den företräds av Kotkin och Hellbeck, som hävdar att sovjetmedborgarna på 1930-talet helt enkelt inte ägde några alternativ till den bolsjevikiska tolkningsramen.

Slutligen kan nämnas Lars-Olofs beskrivning av hur marxismen förvandlas från teori till ideologi, i betydelsen falskt medvetande, hos Lenin och Stalin. Denna ideologi tar sedan makten, rentav blir verkligheten och driver på utvecklingen, vilket enligt Lars-Olof blir en paradox utifrån Marx teori om bas och överbyggnad. Här föreligger för informanten en paradox, vilket inte skulle ha varit fallet, om han hade valt en postrevisionistisk förklaring.

Inget av de här redovisade exemplen beskriver en övergång till en postrevisionistisk förklaringsmodell. Möjligtvis kan de ses som försiktiga, prövande närmanden till en dylik, men understrykas bör att ingen av vare sig de ovan nämnda informanterna eller i ännu mindre grad de övriga

någonsin lämnar sina tydliga totalitaristiska och revisionistiska förklaringsmodeller.

Tvistefrågorna

I de följande kapitlen kommer svar på mer specifika frågor att redovisas. De genomförda intervjuerna sönderfaller i tre avdelningar och innehåller sådant som befunnits vara föremål för stor oenighet.¹⁶³ Några axplock ur forskningspraktiken kan illustrera motsättningarna. Sålunda kan till den första avdelningen rörande frågor om ideologins roll i den kommunistiska terrorhistorien framhållas den betydande skillnaden mellan en totalitarist som Martin Malia och en revisionist som Moshe Lewin. Den förre säger sig ha uppträckt den ”genetiska kod” som förklarar hur kommunism leder till totalitært förtryck.¹⁶⁴ Den senare tillmäter socialistisk ideologi däremot en väldigt liten roll, om någon, i det sovjetiska fallet: ”To persist in speaking of ’Soviet socialism’ is to engage in a veritable comedy of errors.”¹⁶⁵ En postrevisionistisk hållning är att föra tillbaka ideologin som en viktig orsak. Flera företrädare för detta paradigm står därför i direkt motsättning mot revisionisterna och anklagar dem för att ha avideologiserat sovjetsystemet.¹⁶⁶

Den andra avdelningen innehåller frågor som rör terror som uttryck för intention eller funktion. Den konkreta forskningspraktiken är visserligen komplex, men något förenklat kan sägas att i totalitarismen överväger den intentionella förklaringen. Den stora terrorn blir på detta sätt i Conquests beskrivning en företeelse som i allt väsentligt kan förklaras utifrån Stalins avsikter.¹⁶⁷ Inom revisionismen dominerar tvärtom den funktionella förklaringen. I Gettys framställning blir Stalin därför snarare den som reagerar på än tar initiativ till terrorn.¹⁶⁸

¹⁶³ För intervjuens innehåll se bilaga med intervjuguide på slutet.

¹⁶⁴ Martin Malia 1994, s. 494–495.

¹⁶⁵ Moshe Lewin 2005, s. 379.

¹⁶⁶ Igal Halfin och Jochen Hellbeck 1996, Band 44, s. 456.

¹⁶⁷ Robert Conquest 1991.

¹⁶⁸ John Arch Getty 1987, t.ex. s. 178–179.

I postrevisionismen problematiseras dessa förklaringar. Till exempel betonar Kotkin betydelsen av Stalins intention men poängterar också att denna inte kan förklara allt. Medborgarnas aktiva stöd till samhällsprojektet måste också erkännas. Härigenom blandas två perspektiv som annars brukar betecknas som typiskt totalitaristiskt respektive revisionistiskt.¹⁶⁹

Den tredje avdelningen utgår från jämförelsen mellan nazism och kommunism. Redan i begreppet ”totalitarism” ingår en sådan jämförelse.¹⁷⁰ Det betyder att revisionismen på papperet, såsom varande en reaktion mot totalitarismen, också vänder sig mot en sådan jämförelse. Allmänt kan sägas att forskningen i detta avseende dock har varit knapphändig.¹⁷¹ Att jämförelsen är känslig och föremål för betydande oenighet utanför det vetenskapliga sammanhanget har redan visats genom den i inledningskapitlet tecknade asymmetrin mellan nazismens och kommunismens plats i den svenska historiekulturen.

¹⁶⁹ Se genomgång av denna förklaring i kapitlet *Paradigmen*.

¹⁷⁰ Så användes begreppet i de grundläggande verken av Hannah Arendt 1968 (1951) och Carl J. Friedrich & Zbigniew K. Brzezinski 1965 (1956).

¹⁷¹ Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 45.

Ideologi och praktik

Den första frågan som ställdes vid intervju tillfället var huruvida det finns ett samband mellan marxism och sovjetisk terror. Marxism kan här betecknas som den teori eller ideologi som utvecklades av Karl Marx eller förstås som en variant hos någon uttolkare, såsom Lenin eller Stalin. Frågan förutsätter inte att samband måste finnas, men om ett sådant är för handen, kan det beskrivas i termer av kausalitet och legitimering. Vid ett positivt samband ses ideologin i det första fallet som upphov till terrorn, i det andra som ett rättfärdigande av den. Anorlunda uttryckt kan två extrema svar härur utvinnas. Det första innebär att en förståelse av terrorns orsak ernås genom en läsning av Marx. Det andra gör gällande att Lenin och Stalin och de andra kommunistiska ledarna bara använde marxismen som en förevändning och manipulerade den för helt andra syften.

De två ovan angivna exemplen är givetvis ytterligheter, även om de återspeglar två vanliga typer av svar. De flesta informanter uppger samband på det ena eller andra sättet men framhäver också detta samband olika starkt. Problemet är därför hur dessa samband ska beskrivas för att göras rättvisa. Vad innebär med andra ord ett starkt eller svagt samband, en stark eller svag ideologisk förklaring? Är en kausal förklaring stark och en förklaring som tar fasta på ideologins legitimerande funktion svag? Måste en ideologisk förklaring innehålla något särskilt element eller ha uppnått en viss grad för att kunna betecknas som stark?

Problemet kan kort beskrivas som att en gradering av förklaringar svårigen låter sig göras, om kausalitet och legitimering bildar själva utgångspunkterna. Risken är då att en analys begränsas till de två beskrivna ytterlighetspositionerna och förenklar ett i själva verket komplext samband. En möjlig utväg ska därför här prövas på grundval av Leszek Kołakowskis sätt att studera marxismens olika strömningar i historien.¹⁷²

Kołakowski inleder sitt stora verk om marxismen med att återge den fråga vilken sysselsätter marxisterna och deras motståndare, nämligen

¹⁷² Leszek Kołakowski 1981.

huruvida den moderna kommunismen med avseende på ideologi och institutioner är den rättmätiga arvtagaren till den marxistiska läran.¹⁷³ De vanligaste svaren härpå kan åskådliggöras genom tre förenklade exempel. Först har vi den ortodoxe antikommunisten som i kommunismen ser det sanna förkroppsligandet av den marxistiska läran och som anser att det därmed är bevisat att denna leder till förslavning, tyranni och brott. Därefter har vi den ortodoxe kommunisten som godtar denna överensstämmelse men drar slutsatsen att marxismen tvärtom innebär ett hopp om befrielse och lycka för mänskligheten. Sist urskiljes den kritiske marxisten som i kommunismen ser en fullständig deformation av och ett svek mot Marx riktiga socialism.¹⁷⁴

Kořakowski är inte bara kritisk till svaren. Han hävdar rentav att frågan är felställd. Likaså anser han att det är omöjligt att besvara sådana frågor som "Hur kan problem i den moderna världen lösas i enlighet med marxismen?" eller "Vad skulle Marx säga om han kunde se vad hans efterföljare har gjort?", helt enkelt därför att marxismen inte tillhandahåller lösningar på frågor som Marx inte ställde, då förutsättningarna för dem inte fanns på hans tid. Den kritiske marxistens påstående om sveket mot Marx är enligt Kořakowski ur kunskapssynpunkt inte heller värt någonting utan är framburet av ett ideologiskt betingat intresse av att frikänna Marx från skuld från handlingar begångna av dem som kallar sig hans andliga arvtagare.¹⁷⁵

Vad de som formulerar frågor och svar som de nyss nämnda bortser från, menar Kořakowski, är att ideologi bara är en av flera faktorer som påverkar en social rörelse och att ingen politisk eller religiös rörelse utgör ett fullkomligt uttryck för denna rörelsens "väsen", sådan som den kodifieras i dess heliga skrifter.¹⁷⁶ Därför tror inte den seriöse historikern att idéer förs över från en generation till en annan utan någon form av förändrad mening.¹⁷⁷ Inte heller utgår denne historiker från det omvända, att idéer helt bestäms av händelser. Tvärtom kan exempelvis de ursprungliga skrifternas idéer av egen kraft utöva ett inflytande på en rörelsens utveckling.¹⁷⁸

¹⁷³ Kořakowski 1981, vol 1, s. 1.

¹⁷⁴ Kořakowski 1981, vol 1, s. 2.

¹⁷⁵ Kořakowski 1981, vol 1, s. 2.

¹⁷⁶ Kořakowski 1981, vol 1, s. 2.

¹⁷⁷ Kořakowski 1981, vol 1, s. 3.

¹⁷⁸ Kořakowski 1981, vol 1, s. 3.

Mot bakgrund av detta resonemang anser Kołakowski att det är fullt legitimt att undersöka sambandet mellan Marx och efterföljarnas marxism, så länge som man är medveten om att man inte kan fastställa vem som är den sannaste marxisten och så länge som man lägger den egna ideologin åt sidan och avhåller sig från att fastställa idégivarens skuld.¹⁷⁹ Kołakowski avslutar sitt verk med påståendet att det vore absurt att utse marxismen till den verkande orsaken till den kommunistiska (leninist-stalinistiska) ideologin och praktiken men också att det inte går att tala om en degenererad marxism. Slutsatsen blir att kommunismen är en möjlig tillika välgrundad tolkning av marxismen.¹⁸⁰

Utifrån det som här har presenterats kan samband mellan Marx och kommunism (ideologi och praktik, inklusive terror) anges genom fyra olika typer av förklaringar. Den första kallas här *den ideologiska drivkraften* och förutsätter ett enkelt kausalitetssamband, det vill säga den ortodoxe kommunistens eller ortodoxe anti-kommunistens syn på kommunismen som ett förkroppsligande av marxismen. Det ideologiska sambandet blir här starkt. Den andra, *den förrådde Marx*, förutsätter också ett kausalitets-samband, men här blir marxismen inte den verkande orsaken till kommunismen, då den senare betecknas som ett kraftigt eller fullständigt avsteg från den förra. Det ideologiska sambandet kan här beskrivas som obefintligt, svagt eller ganska svagt, beroende på hur stort avsteget är.

Den tredje, *den rimliga tolkningen*, är Kołakowskis egen förklaring. Den tar hänsyn till den omständighet att idéer utvecklas och förändras och att de bör undersökas utan tanke på moraliska frågor om skuld och ansvar och att dessa idéer inte ska förutsättas vara verkande orsaker. Det ideologiska sambandet kan här vara starkt eller svagt, beroende på hur rimlig tolkningen är. Tolkningen kan också tänkas vara orimlig, vid vilket fall sambandet är obefintligt. I Kołakowskis egen tolkning blir sambandet starkt. Slutligen kan också en fjärde förklaring tillfogas, *den verkningslösa ideologin*, som fullständigt eller kraftigt avvisar ideologi som förklaring.

¹⁷⁹ Kołakowski 1981, vol 1, s. 4.

¹⁸⁰ Kołakowski 1981, vol. 3, s. 526.

Karl Marx och terrorn

Den ideologiska drivkraften

Lukas (T):¹⁸¹ Den ende informant som hamnar här. Han slår fast att marxismen redan från början är en våldsideologi. Dock utvecklar han inte svaret särskilt mycket, och senare anklagar han andra för att vilja stämpla kommunismen som en våldsideologi, vilket blir motsägelsefullt.

Den förrådde Marx

Frans-Henrik (R): Inget samband. Han säger uttryckligen att frågan måste ses utifrån ett kausalitetssamband och slår fast att det i marxistisk ideologi inte finns någonting som pekar fram mot terrorhandlingar.

Flemming (R): Inget samband. Han menar att det i Marx och Lenins ideologi inte finns något som kan leda till terror. Lenin uppges ha blivit tvingad till repression, medan Stalin sägs ha förrått revolutionen

Leif-Erik (T): Inget samband. Sovjetkommunismen beskrivs som en total förvriddning av marxismen.

Lars-Olof (T): Mycket svagt eller inget samband. Han finner sådant som kan leda till terror först i leninismen, även om han inte vill utesluta att det finns sådana inslag också i marxismen.

Felix (T): Svagt samband. Han betonar förvisso den djupa ideologiska övertygelsen hos bolsjevikerna men framhåller också ideologins legitimerande funktion i den praktiska maktutövningen. Han slår också fast att det på Stalins tid under uppgörelserna i partiet inte fanns någon som helst kommunistisk ideologi.

Linda-Marie (T): Svagt samband. Hon framställer terrorn i Sovjetunionen som den praktiska verkligheten av en ideologi som har misstolkats och urartat.

Ludvig (T): Svagt samband. Han framhåller att terrorns orsaker inte ska sökas i marxismen utan i den stalinistiska tolkningen. En ortodox tillämpning av historiematerialismen kan också leda fel, till tron på den enda vägen, men denna utveckling beskrivs av Ludvig som ett tankefel utan förankring hos Marx.

Lena-Karin (T): Svagt samband. Hon slår fast att våldet legitimeras av Marx och att vapen får tillgripas för att uppnå det klasslösa samhället, då ju bourgeoisien inte förväntas lämna ifrån sig makten frivilligt. Problemet är

¹⁸¹ T och R avser informanternas förklaringsmodeller, totalitarism och revisionism.

enligt Lena-Karin att bolsjevikerna genomförde en elitstyrd revolution utan folkets medverkan, varför de gjorde sig till klassförrädare. Om Marx säger hon att han nog skulle ha blivit förbaskad, om han hade sett hur man använde hans historieanalys.

Lis-Britt (T): Ganska svagt samband. Liksom föregående informant uppger hon bristen på folkets medverkan vara problemet, här formulerat som att den marxistiska ideologin helt enkelt inte var förankrad hos befolkningen. Lite motsägelsefullt anger Lis-Britt först att den marxistiska ideologin under terrorn fanns i bakgrunden, men sedan slår hon ändå fast att terrorn inte har med Marx att göra. Idén om avsteg från Marx uttrycker hon också då hon säger att kommunismen förvisso hittills har lett till diktatur men att det inte behöver bli så. Problemet ligger enligt Lis-Britt inte i den kommunistiska idén, vilken det inte är något fel på.

Fanny (T): Ganska svagt samband. Hon identifierar determinismen som det stora problemet, eftersom den skänker ett facit att leva efter. Emellertid anser hon att det inte är helt rättvist mot Marx att dra in honom i terrorhistorien, då han sägs vara mer öppen och uppvisa flera olika spår, som uttolkare sedan har kunnat dra åt olika håll. Hon hävdar att de som gjorde den kommunistiska tolkningen med brytpunkten 1903 skapade en ideologi som helt enkelt var oförenlig med demokrati. Troligen avvek denna tolkning från Marx intentioner, vilket Fanny uttrycker genom en variant på förräderitesen: "Men jag tror inte att Marx hade varit så glad, om han hade sett hur hans läror hade praktiserats efter honom."

Den rimliga tolkningen

Filip (T): Mycket svagt samband. Han menar att man inte kan finna rötterna till terror i marxismen, snarare då i tolkningar efter Marx. I övrigt undviker Filip att närmare specificera sambandet, då han anser att man inte ska söka svaret på terrorn i ideologin. Han medger att faran med marxismen kan vara determinismen, föreställningen om historiens väg till ett modernare och bättre samhälle, men lägger genast och generaliserande till att sådana tendenser delar marxismen med alla ideologier.

Finn-Harald (R): Mycket svagt samband, om något. Han menar att det marxistiska idématerialiet till repression visserligen fanns redan under Lenins tid men att det inte var fastställt då. Den repressiva ideologin uppges bli kodifierad först under Stalin. I Finn-Haralds förklaring har Marx knappast något med terror att göra. Det Marx talar om på 1800-talet måste därför sättas i sitt historiska sammanhang. Finn-Harald vill göra gällande att till

exempel ”proletariatets diktatur” betyder något helt annat på 1800-talet än i Sovjetunionen. Beteckningen sägs på Marx tid avse ett slags undantagstillstånd, inte diktatur i vår mening.

Fritz-Gustaf (T): Svagt samband. Han medger att det finns en koppling mellan ideologi och terror och att Marx talar om en våldsam revolution men menar att den våldsamma utvecklingen i Sovjetunionen ska tillskrivas dem som tog makten under marxistiska förtecken. För Fritz-Gustaf är det viktigt att skilja mellan den västerländska marxismen och exempelvis den i Sovjetunionen. Det han lyfter fram som problematiskt med och typiskt för den sovjetiska uttolkningen av marxismen är determinismen, ”det vill säga man satte den marxistiska tidtabellen före människors värdighet och liv”.

Love (T): Svagt samband. Inte rimlig tolkning. Han problematiserar sitt svar och pekar på det komplicerade samspelet mellan en ursprunglig intention och en faktiskt förd politik. Han anser att det är lätt att se ett ideologiskt samband men att det i själva verket är mera invecklat än så. Han föreslår att det är fråga om ”vantolkning av Marx intention” och att det inte finns något ”solklart samband”.

Louise (T): Ganska starkt samband. Hon slår fast att läran om jämlikhet verkligen lett till likriktning och diktatur men att den inte behöver göra det om man följer marxismen.

Lino (T): Ganska starkt samband. Lino understryker att det handlar om ett samspel mellan ideologi och praktik och att det är Marx efterföljare, de som har tillvällat sig makt, som har haft att tolka denna ideologi. Hur rimlig denna tolkning är anser Lino är vanskligt att avgöra, men betydelsefullt för utvecklingen av terror är den uppdelning i ”vi” och ”de” som är ett genomgående drag i marxismen.

Lilly-Ann (T): Starkt samband. Hon understryker vikten av att studera ideologi och praktik i samspel. Något likhetstecken mellan dem vill hon inte sätta, vilket är precis det som utmärker förklaringen den rimliga tolkningen. Vad beträffar marxismen menar Lilly-Ann att ”ideologin som sådan öppnar för att man kan så att säga rensa ut”. Viktiga ingredienser härvidlag är enligt Lilly-Ann klasskampen och uppfattningen att man måste offra vissa för det stora goda.

Den verkningsslösa ideologin

Fredrik (R): Han menar att ideologi har ett mycket ringa förklaringsvärde i studiet av historia och ifrågasätter intervjuens första fråga om samband mellan ideologi och terror. I stället bör den praktiskt förda

politiken, de sociala faktorerna och den konkreta händelsehistorien undersökas. Fredrik varnar för att de ideologiska frågorna i sig förmedlar ett "ideologiskt budskap: Det här hände under kommunism och nazism [...] Vad gör vi utifrån det? Hur ska det vägleda oss?"

Frank-Arne (R): Han undviker att precisera svaret på den ideologiska frågan och ifrågasätter tillämpbarheten av begrepp som "diktatur", "socialism" och "kommunism", vilka han menar är odefinierade. Kommunistiska idéer, framhåller han, spelar bara en begränsad roll. I stället rör det sig om jordnära saker som "käk och rimlig frihet".

Lenin, Stalin och terrorn

Undersökningen av sambandet mellan ideologi och terror under Lenin och Stalin skiljer sig av vissa skäl från den som redovisats ovan. Frågor om Marx innebär ju en naturlig inriktning på teori och ideologi, vilket inte på samma sätt gäller Lenin och Stalin, som i egenskap av politiska ledare brottades med konkreta problem kring maktutövning och försök att omsätta ideologi i praktisk handling. Ideologi och praktik går med andra ord här in i varandra. Det är nog också skälet till att flera av intervju svaren inte är särskilt utvecklade specifikt med avseende på ideologin utan mera inriktade på maktutövning och de olika ledarnas personliga egenskaper.

Det som redovisas i det följande är svar på frågan om samband mellan marxism och terror under Lenin och Stalin. De fyra förklaringarna i förra avsnittet om Marx tillämpas inte här, dels därför att ideologins roll i maktutövningens praktik delvis är en annan fråga, dels därför att det ur de givna svaren inte på samma sätt går att gradera styrkan i det ideologiska sambandet. I parentes efter namnet anges om sambandet gäller Lenin, Stalin eller bådadera.

Starkt ideologiskt samband under både Lenin och Stalin

Fanny (Lenin och Stalin). Enligt henne spelar det inte så stor roll huruvida Lenin måhända var oegennyttig och hängiven den kommunistiska saken och att Stalin kanske var en sinnessjuk människa. Problemet är ändå det ideologiska systemet, kommunismen, som med sin determinism gör att allt annat underordnas det förutbestämda målet och blir bakbundet av det.

Leif-Erik (Lenin och Stalin). Även han lyfter fram determinismen, tron på det historiska framåtskridandet, som en viktig faktor. Den finns redan hos Marx men Lenin förvandlar den till religion, enligt vilken det är kommunistpartiets uppgift att förverkliga framåtskridandet.

Fritz-Gustaf (Lenin och Stalin). Enligt honom är kopplingen mellan terror och marxism den sovjetiska tolkningen av marxismen, den som sätter determinismen före människors liv.

Lars-Olof (Lenin och Stalin). I hans tolkning övergår marxismen hos Lenin och Stalin från att vara teori till att bli ideologi i betydelsen falskt medvetande. Hos Stalin stegas ideologin till att bli en religion.

Lukas (Stalin, möjligen också Lenin). Som nämnts tidigare kan det vara vanskligt att föra Lukas hit. Han utvecklar nämligen inte sitt svar utan konstaterar att marxismen är en våldsideologi. Beträffande Lenin vet han inte "hur våldsinriktad han egentligen är", men "Stalin är en våldsinriktad person". Vidare sägs att Stalin till skillnad från Lenin inte var en tänkare. Det sista kan tolkas som ett nedtonande av ideologin.

Ideologiskt samband, ej närmare specificerat, under Lenin och Stalin

Louise (Lenin och Stalin). Hon menar att marxismen ledde till likriktning men inte behövde göra det. Därutöver utvecklar hon inte ideologins roll närmare.

Lino (Lenin och Stalin). Han understryker att en viktig faktor i marxismen som kan förklara terror i Sovjetunionen är uppdelningen i "vi" och "de" och föreställningen att man skulle skapa den nya människan.

Felix (Lenin och Stalin). Han konstaterar att det förekom terror både under Lenin och Stalin och föreslår att skeendena får förklaras genom någon sorts kombination av ideologi och praktik. Vilken denna ideologi är uttalar sig Felix svävande kring, bland annat under hänvisning till att han inte är så insatt.

Love (Lenin och Stalin). Han lämnar stort utrymme åt att ideologin använts för pragmatiska syften. På detta sätt sägs Lenin och Stalin ha gjort sina egna tolkningar mer än att de har följt ett visst program.

Lena-Karin (Lenin och Stalin). Hon preciserar inte på vilket sätt den vantolkade marxismen förhöll sig till terror.

Avlägsnande av Lenin ur det ideologiska terrorsammanhanget

Lilly-Ann (Stalin, kanske även Lenin). Hon lyfter inte på ett bestämt sätt ut Lenin ur terrorsammanhanget utan formulerar sig så svävande och prövande att Lenins ideologiska roll blir odeciderad.

Lis-Britt (Stalin, kanske även Lenin). Till det som har tagits upp i kapitlet om paradigmen och de svenska historieförmedlarna kan läggas att Lis-Britt gör upp rollfördelningen mellan Lenin och Stalin så att den förre står för maktövertagandet och den senare för den praktiska tillämpningen. Då hon dessutom frågar sig om Stalin har med Marx att göra, framstår marxismens faktiska roll som obetydlig.

Ludvig (Stalin). Han anser att kopplingen till terror finns i den stalinistiska tolkningen av det marxistiska samhällsbygget.

Flemming (Stalin). Han tror att man får leta länge i marxismen innan man finner kopplingar till terror. Hos Stalin finns de, men här rör det sig om ett avsteg från Marx. Hos Lenin finns de inte, och om våldet förekommer hos Lenin kan det enligt Flemming förklaras med nödtvång.

Finn-Harald (Stalin). Hans förklaring är att repressionsideologin inte fanns utvecklad under Lenin utan kom först med Stalin.

Inget samband

Frans-Henrik betonar att Lenins marxistiska program inte har med terror att göra utan är fullt legitimt i den tidens förhållanden, dock inte i ett nutida demokratiskt samhälle. Frans-Henrik utvecklar inte den ideologiska kopplingen till terrorn under Stalin.

Fredrik väljer i stort sett bort ideologi som historisk förklaring.

Frank-Arne gör sammalunda.

Filip menar att terror inte ska förklaras med ideologier.

Linda-Marie menar att Lenin var ”god”. Därför kan det inte vara fråga om terror, vilken dyker upp först med Stalin, men eftersom han inte, enligt Linda-Marie, var ”ideolog för fem öre”, finns inget ideologiskt terrorsamband här heller.

Lenin–Stalin – kontinuitet eller diskontinuitet?

Sex informanter svarar jakande på frågan huruvida det finns en kontinuitet mellan Lenin och Stalin. Liksom i avsnittet ovan gäller även här att förklaringen inte alltid kläs i ideologiska termer.

Fanny. Det finns en kontinuitet. Den är avgjort av ideologisk karaktär.

Fritz-Gustaf. Det ideologiskt betingade massvåldet ingår i en kontinuitet. Kanske ska också kollektiviseringen och lägersystemet ingå i denna kontinuitet.

Felix. Kontinuitet finns, även om det finns kvalitativa, i betydelsen irrationella, inslag i det stalinistiska våldet och framför allt kvantitativa skillnader.

Lars-Olof. Ideologisk kontinuitet i betydelsen falskt medvetande. Skillnaden är att detta under Stalin stegras till religion.

Leif-Erik. Fullständig kontinuitet. Ideologin görs om till religion redan under Lenin.

Love. Kontinuiteten består av det gemensamma målet, det kommunistiska samhället. Diskontinuiteten avser vägarna dit.

Tre informanter anger en tydlig ideologisk (marxistisk eller kommunistisk) kontinuitet, nämligen Fanny, Lars-Olof och Leif-Erik. Av dem som understryker diskontinuitet återfinns sex forskare och en lärare: Frans-Henrik, Fredrik, Frank-Arne, Filip, Finn-Harald, Flemming och Linda-Marie. Fem lärare avger tvekan på grund av bristande kunskaper om Lenin: Louise, Lukas, Lilly-Ann och Lis-Britt, dels under hänvisning till frågans komplexitet: Lino.

Marxism i Maos Kina och Pol Pots Kambodja

Svaren på frågan om det finns ett samband mellan marxism och repression i Kina under Mao skiljer sig inte nämnvärt från dem som gavs ifråga om Sovjetunionen under Lenin och Stalin. Bland forskarna ser Fanny, Felix, Fritz-Gustaf och Finn-Harald ett sådant samband och bland lärarna Linda-

Marie, Lilly-Ann, Lars-Olof, Lino, Ludvig och Love. Det ska dock tilläggas att svaren om Kina för det mesta är tunna och inte tillåter en sådan utförlig redovisning som gjorts i det föregående beträffande Sovjetunionen.

Det marxistiska sambandet blir ännu svagare i det kambodjanska fallet. Bara sex informanter menar att ett sådant finns: Fredrik, Fritz-Gustaf, Finn-Harald, Louise, Lino och Ludvig. Av de i denna undersökning ingående tre kommunistiska regimerna står Kambodja i särklass; av de femton informanter som svarat på frågan ger tretton prov på stor osäkerhet, antingen genom att tillstå sin okunnighet eller genom att framhålla folkmordets obegriplighet. Linda-Marie anser att folkmordet är ”fullständigt obegripligt” och kan inte läsa in någon socialistisk ideologi. Filip kallar det brott mot mänskligheten men har svårt att förklara det. Han ser ingen socialism i detta fall men kan inte heller lämna någon annan förklaring. Flemming beskriver sina kunskaper som nästan obefintliga men har beträffande röda khmererna ”väldigt svårt att förstå att någon människa någonsin uppfattar dem som socialistiska eller kommunistiska på något sätt”.

Lukas och Love, som också hänvisar till otillräckliga kunskaper, lämnar dock någon sorts ideologisk förklaring. Den förre betecknar Pol Pot som mer ideologisk än Mao men vet inte vad han ska kalla ideologin. Den senare slår fast att målet var det klasslösa samhället men säger samtidigt att ”vägen dit är definitivt inte kommunism” och att han inte vet hur han ska namnge ideologin.

Det är bara två informanter, båda forskare, som faktiskt resonerar kring ideologins innehåll, även om de också uppger ringa kunskaper i ämnet. Fredrik, som överhuvudtaget ogärna talar om ideologi, medger ändå att i Kambodja har marxismen varit en mobiliseringsideologi. Emellertid lyfter han sedan fram bondenationalismen och röda khmerernas centralism som väsentliga förklaringar. Härtill betonar han de amerikanska bombningarna och den paranoia denna skapade och frågar sig om allt detta egentligen har med marxism att göra. Finn-Harald är inte främmande för att tala om marxism eller kommunism men problematiserar svaret och menar att röda khmerernas betoning av landsbygden och deras antimoderna strävan, ”en bonderevolution”, innebär raka motsatsen till den klassiska marxismen och den tidiga kommunismen på 1910- och 20-talen. Han framkastar förslaget att vi här kanske rentav har att göra med kommunism i en äldre, förmarxistisk mening.

Gemensamt för Fredrik och Finn-Harald är att de verkar vara de enda i denna undersökning som läst en vetenskaplig framställning om Kambodja.

Båda hänvisar till Ben Kiernan, som i en forskningsöversikt anges som "[d]en mest framträdande utforskaren av de röda khmerernas brott mot mänskligheten".¹⁸² Kiernan representerar en totalitaristisk uttolkning av det kambodjanska folk mordet. Han bortser inte från kommunismens betydelse även om han betonar att Pol Pot-regimens två viktigaste drag var dess totalitära ambitioner och rasistiska inriktning.¹⁸³ Han understryker också de amerikanska bombningarnas avgörande betydelse för att Pol Pot överhuvudtaget skulle kunna genomföra sin revolution.¹⁸⁴

Det Fredrik uttalar sig om med stöd av Kiernan är bombningarnas följderna för händelserna under Pol Pots tid vid makten, inte för realiserandet av maktövertagandet som Kiernan lyfter fram. Vidare är det intryck han har fått efter sin läsning att mycket sker ute i byarna, där folk agerar på egen hand och är helt galna, ett intryck som inte rymmer väl med Kiernans slutsats om Demokratiska Kampuchea att "the regime probably exerted more power over its citizens than any state in world history".¹⁸⁵ Vad beträffar marxismens mindre framträdande roll finns stöd att hämta hos Kiernan, som betonar att ras för de röda khmererna var viktigare än klass och att det inte handlade om en kommunistisk proletär revolution. Han är däremot också noga med att understryka att det inte heller handlade om en bonde-revolution, vilket Finn-Harald menar.¹⁸⁶

Sammanfattning

De intervjuades förklaringar av det ideologiska sambandet företer individuella skillnader men formar sig också till urskiljbara mönster. I presentationen ovan har svaren ordnats under olika rubriker, vilka betecknar i denna undersökning förekommande sätt att teckna ideologiska samband. Med hjälp härav kan följande resultat redovisas.

¹⁸² Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 91.

¹⁸³ Ben Kiernan 2008, s. 463.

¹⁸⁴ Ben Kiernan 2008, s. 16.

¹⁸⁵ Ben Kiernan 2008, s. 464.

¹⁸⁶ Ben Kiernan 2008, s. 26.

Karl Marx lämnas i allt väsentligt utanför den sovjetiska repressionshistorien. Bristen på samband mellan Marx och terror visar sig tydligast hos de nio forskarna, där två inte ser något samband, två avvisar den ideologiska förklaringsgrunden, två ser ett mycket svagt samband, två ett svagt och en ett ganska svagt samband. De fem i denna grupp med revisionistisk förklaringsmodell svarar för det svagaste sambandet. En informant anger ett mycket svagt samband, medan de fyra övriga avvisar det ideologiska sambandet helt och hållet, vilket kan sägas stämma väl överens med det revisionistiska paradigmetns inställning till ideologins begränsade förklaringsvärde.

Bland lärarna återfinns samma tendens att hålla Marx utanför denna historia, om än inte lika markerat. Tio av elva intervjuade uppger något samband, varav två ser det som starkt, två ganska starkt, en ganska svagt, fyra svagt, en mycket svagt, och en informant slutligen ser inget samband alls. Med tanke på att de fyra som här anges som exponenter för starka eller ganska starka samband svarar med ett slags försiktighet eller reservation förstärks den ovan angivna tendensen. Någon skillnad mellan generationerna kan inte skönjas vare sig hos forskarna eller lärarna.

Det ideologiska sambandet blir något starkare i svaren om Lenin och Stalin. Fanny och Fritz-Gustaf anger en tydlig koppling mellan ideologi, i betydelsen kommunistisk uttolkning av marxismen, och terror, både med avseende på Lenin och Stalin, även om forskarna i övrigt uppger svaga samband. Fyra svarar att det inte finns något samband, två att det finns under Stalin men inte under Lenin.

Lärarnas svar anger inte starkare samband. Det som avviker från forskarna är att flera informanter inte preciserar vari ideologins roll består, varför det är svårt att fastställa sambandets art och grad. Ett mönster, och en skillnad mellan professionerna, framskyntar dock relativt tydligt. Fem lärare, Louise, Linda-Marie, Lis-Britt, Lukas och Ludvig, uttrycker på olika sätt en föreställning om Lenins godhet, om att han förmodligen inte var inriktad på våld. Två forskare, Finn-Harald och Flemming, uttrycker också en ljus bild av Lenin och lyfter bort honom från terrorsammanhanget, men skillnaden består i att forskarna förenar bilden av ljusgestalten Lenin med ett betydande mått av kunskaper, medan fyra av fem lärare, alla utom Ludvig, tvärtom uppger bristande kunskaper.

Samma slutsats framkommer i svaren om kontinuitet. Av dem som betonar diskontinuiteten återfinns sex forskare och en lärare. Medan de förra kommer fram till sina svar på grundval av kunskaper, kan den senare, Linda-

Marie, inte närmare redogöra för vari brytningen mellan Lenin och Stalin skulle bestå. Bland de sex forskarna finns de i denna undersökning förekommande fem revisionisterna. De har alltså svarat så som vanligt är inom revisionismen, där ett huvudspår är betonandet av diskontinuitet mellan Lenin och Stalin.

En avgörande faktor för möjligheten att bestämma den betydelse informanterna tillmäter ideologi i kommunistiska stater är den utförlighet med vilken de svarar. Det är tvivelsutan så att kunskaperna om Sovjetunionen är mer omfattande än de om Kina och Kambodja. Likaså är de flesta mer förtrogna med Stalin än med Lenin. Den vikt som läggs vid ideologins betydelse kan därför beskrivas i en fallande ordning som motsvarar de befintliga kunskaperna: Stalin, Lenin, Maos Kina och Pol Pots Kambodja.

Ett tänkbart skäl till denna fallande ordning är avståndet, geografiskt och historiekulturellt. Ryssland-Sovjetunionen har varit en granne, på ett helt annat sätt inblandad i svensk historia än Kina och Kambodja. Till detta ska också läggas det som behandlades i kapitlet om paradigmen, nämligen Sovjetunionens, enkannerligen stalinismens, centrala roll i forskningen om kommunismen. Tillgången till kunskaper och skildringar om förhållanden i Sovjetunionen har helt enkelt varit mycket rikligare.

Skillnaden kan också illustreras av forskarnas svar om Kambodja. Finn-Harald hänvisar i sin revisionistiska förklaring av den sovjetiska terrorn lätt och ledigt till relevant revisionistisk litteratur, såsom Sheila Fitzpatrick, men bygger sin framställning av det kambodjanska folkmordet på Ben Kiernan, som företräder en totalitaristisk förklaringsmodell. Likaså är det Kiernan som Fredrik, som i det sovjetiska fallet ådagalägger en tydlig revisionistisk förklaringsmodell, hänvisar till. Den revisionistiska forskningen om Kambodja är av allt att döma för informanterna okänd. Annars skulle de förmodligen ha hänvisat till den.

Det marxistiska sambandet blir svagare i det kambodjanska fallet. Bara sex informanter menar att ett sådant finns. Skillnaden gentemot Kina blir slående bland de äldre lärarna, där ingen uppger ett marxistiskt samband för Kambodja, medan tre anger ett sådant för Kina.

Intention och funktion

Hur ska brotten mot mänskligheten under kommunistiska regimer förklaras? Följer de av en medvetet förd politik, av en intention hos ledarna i parti- och statsapparat, eller uppstår de som resultat av andra, väsentligen icke-avsiktliga faktorer? De två sätten att förklara utgör en viktig skiljelinje i forskningen om förintelsen och andra folkmord och går där under beteckningarna intentionalism respektive funktionalism.¹⁸⁷ En intentionalistisk förklaring tar fasta på en i förväg uppgjord plan, vilken sedan realiseras. I Conquests framställning kontrollerar Stalin denna plan från början till slut, och den stora terrorn ses därför som ett uttryck för dennes avsikt.¹⁸⁸

En funktionalistisk förklaring av samma sak kan däremot framställa terrorn som effekten av Stalins reaktion på det överhängande hotet från de aggressiva fienderna Japan och Tyskland.¹⁸⁹ Funktionalistiska förklaringar kan på detta sätt lyfta fram våld och terror som resultat av en mängd olika omständigheter, vilka står utanför de utpekade förövarnas direkta kontroll eller ursprungliga avsikt. Hit hör exempelvis resultaten av själva krigföringen, av motstånd och ojämlika maktförhållanden, av långa processer som improviseras fram, av rena tillfälligheter, av stöd hos människor längre ner i hierarkin och av en ”obalanserad moderniseringsprocess”.¹⁹⁰

Det ska framhållas att intentionalistiska och funktionalistiska förklaringar inte är varandra uteslutande eller att de olika uttolkarna av sovjetterrorn alltid renodlar en av förklaringarna och bortser från den andra. Ofta möter en kombination, vilket inte hindrar att den dominerande förklaringen i totalitarismen är den intentionalistiska och i revisionismen den funktionalistiska.¹⁹¹

¹⁸⁷ Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson 2005, s. 65.

¹⁸⁸ Robert Conquest 1991.

¹⁸⁹ Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson 2005, s. 286–288.

¹⁹⁰ Kristian Gerner & Klas-Göran Karlsson 2005; exemplen är hämtade från sidor i följande ordning: s. 110, 64, 65, 286 och 134.

¹⁹¹ Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 25 och 28.

I det följande redovisas resultat med avseende på sovjetterrorn, då få intervju svar innehåller en redogörelse för intention och funktion i brott mot mänskligheten i Kina och Kambodja.

Lenin

Förhållande mellan intention, funktion och terror under Lenin

Forskarna	68-generationen. (4 st.)		89-generationen. (5 st.)	
Intention	1	Fritz-Gustaf	2	Fanny, Felix
Funktion	3	Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	2	Fredrik, Flemming

Lärarna	68-generationen (6 st.)		89-generationen (5 st.)	
Intention	1	Lars-Olof	2	Lino, Love
Funktion	3	Lis-Britt, Linda-Marie, Leif-Erik	2	Louise, Ludvig

Förklaringar av terror och våld under Lenin fördelar sig lika mellan professionskategorierna och i allt väsentligt mellan generationerna. Tre forskare och tre lärare anger intention. Fyra informanter faller utanför ovanstående tabeller. I Filips fall är det svårt att läsa in en intention eller funktion. Lukas, Lilly-Ann och Lena-Karin hänvisar för utebliven förklaring till otillräckliga kunskaper.

Den intention som uttrycks är relativt tydlig, vilket inte utesluter markerade funktionella inslag. För Lino finns sålunda intentionen att skapa en ny människa, vilket är möjligt i teorin men möter motstånd i verkligheten, framför allt när kriget kommer, då funktionen blir viktigare än intentionen.

Betydligt flera, tio stycken, presenterar en övervägande funktionell förklaring. Lenin sägs hysa en god intention, uttryckt som gemensamt ägande av produktionsmedlen (Frans-Henrik), jorden åt dem som brukar den (Frank-Arne) och förhindrande av krig (Frank-Arne och Finn-Harald). Istället förklaras terrorn med att det fanns hinder för den goda intentionen att förverkligas. Finn-Harald uttrycker detta med att kriget gjorde den fredliga revolutionen krigisk. Frank-Arne lyfter fram inbördeskriget och inte minst interventionskriget, som födde fram en polariserad och brutal makt-

kamp. Flemming och Leif-Erik anser att Lenin nödgades till terrorhandlingarna. Bolsjevikpartiets utveckling till en underjordisk, terroristisk organisation betraktas av Flemming som olycklig men nödvändig. Leif-Erik framhåller å sin sida det ideologiska tvånget: ”Lenin tvingas fatta fel beslut [...] utifrån de kommunistiska idealen” och ”den historiska utvecklingen kräver detta av oss [...] även om det är tråkigt att massmörda”.

Stalin

Förhållande mellan intention, funktion och terror under Stalin

Forskarna	68-generationen. (4 st.)		89-generationen. (5 st.)	
Intention	3	Frans-Henrik, Fritz-Gustaf, Finn-Harald	4	Fanny, Felix, Filip, Flemming
Funktion	1	Frank-Arne	1	Fredrik

Lärarna	68-generationen (6 st.)		89-generationen. (5 st.)	
Intention	5	Linda-Marie, Lilly-Ann, Lis-Britt, Lars-Olof, Lena-Karin	4	Louise, Lino, Lukas, Love
Funktion	1	Leif-Erik	1	Ludvig

De allra flesta, sexton av tjugo, presenterar en övervägande intentionell förklaring till terrorn under Stalin. Skillnaden gentemot Lenin är slående. Exempelvis menar Frans-Henrik att medan intentionen hos Lenin inte var att skapa ett skräcksamhälle, så var 1930-talets ”excesser i våld” direkt initierade av Stalin: ”Jag har väldigt svårt att tänka mig att detta kommer underifrån”. På liknande sätt menar Finn-Harald att medan oktoberrevolutionen 1917 blev ett barn av kriget och att Lenin på intet vis hade någon specifik plan framför sig och ofta var mycket obeslutsam, så fanns det en tydlig avsikt med terrorn hos Stalin, i alla fall efter mordet på Kirov 1934, då terrorn direkt syftade till att utplåna oppositionen.

Hos fyra informanter, två forskare och två lärare, dominerar funktionella förklaringar. Fredrik undviker överlag att peka ut någon särskild förklaring men nämner bland annat kriget och revolutionen som utvecklas enligt sin egen logik och i sig förskjuter såväl hela systemet som människors

aktionsramar. Han lyfter vidare fram inre och yttre hot, maktklättrare som utnyttjar partiapparaten i ett turbulent revolutionsskeende och paranoia i det politiska systemet.

Frank-Arne förklarar Stalinterrorn med att spanska inbördeskriget och Japans krig i Kina aktualiserade krigsfaran och i det förra fallet också risken för femtekolonnen, vilket födde en paranoia, vilken under strävan att förhindra en femtekolonn i Sovjetunionen resulterade i godtycklig terror. Paranoia förs också fram som förklaring av Ludvig som uttrycker sig svävande och obestämt om intention och funktion men som förmodar att mer forskning nog kan ge stöd för en intentionell förklaring.

Slutligen har Leif-Erik funktionellt förklarat massdödandet, såväl under Lenin som Stalin, med att detta var ur ledarnas synvinkel en historisk nödvändighet. De var helt enkelt tvungna att utföra dessa handlingar.

Slutsatsen är att intention uttrycks tydligt hos de flesta. Där intention inte förs fram eller där den uttrycks otydligt, betonas i stället paranoia och terrorns egen logik. Huruvida paranoia, som nämns av många informanter, ska ses som en funktionell förklaring, torde i hög grad bero på i vilket sammanhang den sätts. I de ovan redovisade fallen kompletteras paranoian inte med uttryck för vilja eller någon särskild plan, varför den har tolkats som en funktionell förklaring. I andra fall ingår paranoia i en intentionell förklaring. Fritz-Gustaf menar att Lenin, Trotskij och Stalin till skillnad från andra bolsjeviker ville gå den kortaste vägen, varför de underkände parlamentarismen och existensen av den konstituerande församlingen. De kom sedan att drabbas av paranoia på grund av ett reellt yttre hot. Fritz-Gustaf understryker att detta inte är en ursäkt men att det icke desto mindre kan vara en förklaring till våldet.

Vad resonemanget kring paranoia illustrerar är också ett begrepps olika innebörder. Det finns en glidning mellan ett begrepps vetenskapliga och dess mera allmänna betydelse. "Paranoia" betecknar egentligen en psykotisk sjukdom, och är det denna betydelse som avses, blir det problematiskt att tala om intention. Den mera allmänna betydelsen verkar vara ungefär "stegrad misstänksamhet", vilket inte utesluter en verklighetsorienterad, medveten aktör.

Förövare och offer

I en brotts historia står brottet för den konkreta handlingen. Någon har utfört den och någon har blivit utsatt för den. Det finns således en förövare och ett offer. Ingen av informanterna förnekar heller att det har begåtts uppenbara och svåra brott i de regimer som kallas totalitära. Däremot är det långt ifrån självklart för de intervjuade att svara jakande på frågan om det går att identifiera tydliga förövare och offer i ett sådant samhälle. Av alla frågor som ställdes under intervjuerna var det denna som informanterna verkade ha allra störst bekymmer med att söka besvara, inte minst avseende vem som ska anses vara förövare.

Arton av tjugo svarade på frågan. Femton angav att det går att peka ut offer och förövare, om än flera underströk att det är vanskligt. Tre informanter uppgav att det är svårt men att det måste gå, eftersom det är viktigt för offren (Louise) och det annars skulle bli alltför orättvist (Finn-Harald). Lino skilde på sina två roller och menade att det som historiker är svårt men som lärare nödvändigt och angeläget att visa förövare och offer för unga människor som behöver få se att det alltid finns personer som står emot pressen att bli förövare. I annat fall är risken stor att elever bibringas uppfattningen att alla är offer för en struktur och att ingenting finns att göra för att åstadkomma en förändring.

Lino gör sig här till tolk för en uppfattning som finns på flera ställen i materialet, nämligen att det finns ett vetenskapligt och ett pedagogiskt förhållningssätt till historiska frågor. Som historiker drar sig Lino för att dela upp människor i offer och förövare, men som lärare anser han det vara fullt legitimt. Beträktat som en historiekulturell strategi skulle ett sådant förhållningssätt kunna beskrivas som en professionalisering, varigenom svaret på frågan görs avhängigt av den tillfrågades yrkesroll. Härigenom skulle exempelvis det inte anses märkligt om en lärare för sina elever identifierade förövare i historien, varemot en vetenskaplig historiker inte förväntades ägna sig åt en dylik verksamhet.

Tre informanter svarade att det inte går att peka ut förövare och offer. Filip och Lukas menar att det personliga ansvaret försvinner i ett totalitärt samhälle. Svaret är en smula överraskande med tanke på att informanterna presenterar en totalitaristisk förklaring, i vilken brukar ingå tydliga förövare och offer. Fredrik anser att historiker inte ska befatta sig med frågan utan att det närmast är en uppgift för jurister. I detta fall ges alltså ytterligare ett exempel på professionalisering.

En slutsats är att de allra flesta anser att det går att peka ut offer och förövare i ett totalitärt samhälle, men att det är svårt, rentav mycket svårt, i all synnerhet om man ska leta på lägre nivåer i hierarkin. Varför informanterna tycker att det är så besvärligt att svara på frågan framgår måhända av den omständighet att många inte uppfattar begreppet förövare som deskriptivt eller analytiskt utan som ensidigt normativt, det vill säga att det bara handlar om att man ska uppsåra och fastställa skuld (exempelvis Fredrik), vilket i sin tur kan syfta till att stämpla vissa ideologier (Lukas).

Sammanfattning

En tydlig slutsats är att den sovjetkommunistiska terrorn under Lenin övervägande förklaras med funktion och den under Stalin övervägande med intention. Härvidlag råder ingen skillnad mellan professionerna eller generationerna. Den uteblivna intentionen hos Lenin markeras också i två fall, hos en yngre forskare och en äldre lärare, med att han tvingas till sina handlingar.

Bland forskarna finns en skillnad mellan revisionister och totalitarister i det att det bara är de förra som avger en funktionell förklaring till terrorn under såväl Lenin som Stalin. Ingen revisionist ser intention i Lenins handlande. För Stalins vidkommande anger tre av fem revisionister intention, två funktion. Dessa resultat kan sägas väl motsvara det revisionistiska paradigmet inriktning på funktionell förklaring och på skarp åtskillnad mellan Lenin och Stalin.

De flesta informanter anser att det går att fastställa vilka som är förövare och vilka som är offer i ett totalitärt samhälle, men många uppger också det vanskliga i uppgiften, framför allt att utpeka förövare. Förmodligen är den enskilt viktigaste anledningen till informanternas uppenbara problem att kunna besvara frågan att den uppfattas som normativ. Inga särskilda mönster eller skillnader mellan professioner och generationer eller paradigm kan skönjas i svaren på denna fråga. Exempelvis anser Frank-Arne att det går att peka ut tydliga förövare, ett svar som är överraskande med tanke på hans i övrigt markerade revisionistiska förklaring av ideologins roll och av förhållandet mellan intention och funktion.

Slutligen kan nämnas att det inte heller i detta kapitel framkommer någon skillnad mellan generationerna, vilket tyder på att kontinuitet härvidlag är starkare än förändring.

Den förkättrade jämförelsen

Den totalitaristiska jämförelsen inriktar sig på de två leden nazism och kommunism. Den underliggande premissen är att de två systemen uppvisar så stora och avgörande likheter att en jämförelse är meningsfull. Sitt mest kända uttryck fick jämförelsen med Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*.¹⁹²

Till skillnad från vad fallet är med de tidigare i denna undersökning behandlade frågorna har forskning om nazism och kommunism i ett komparativt perspektiv varit knapphändig.¹⁹³ Dessutom poängteras att den bara rönt en begränsad framgång.¹⁹⁴ Härtill kommer att jämförelsen är och har varit ideologiskt och politiskt känslig.

De frågor informanterna har fått är huruvida det finns relevanta likheter, ideologiska eller realhistoriska, mellan nazism och kommunism och huruvida det finns relevanta skillnader. Vid intervjun har betonats att en meningsfull jämförelse inte syftar till att finna två exakt likadana företeelser utan att nå ökad kunskap om båda genom att de ställs mot varandra. Till detta har fogats frågan om huruvida det är relevant att i detta sammanhang, rörande brott mot mänskligheten, också dra in kapitalism och liberalism som jämförelseled, något som ofta aktualiseras i debatten. Så kritiserades exempelvis den statliga myndigheten Forum för Levande historia redan från början för att i sin historieförmedling genomgående placera ondskan ”utanför Västerlandets liberalkapitalistiska civilisation”.¹⁹⁵ Vad skulle en sådan utvidgad jämförelse resultera i?

¹⁹² Hannah Arendt 1968.

¹⁹³ Klas-Göran Karlsson & Michael Schoenhals 2008, s. 45.

¹⁹⁴ Michael Geyer & Sheila Fitzpatrick 2009, s. 1.

¹⁹⁵ Daniel Brandell, Martin Linde & Åsa Linderborg oktober 2003.

Förhållandet mellan nazism och kommunism och frågan om jämförbarhet med liberalism och kapitalism

Forskarna	68-generationen (4 st)	89-generationen (5 st)
Ideologisk likhet	0	1 Fanny
Realhistorisk likhet	3 Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald	5 Fredrik, Fanny, Felix, Filip, Flemming
Ideologisk skillnad	3 Frans-Henrik, Fritz-Gustaf, Frank-Arne	4 Fanny, Felix, Filip, Flemming
Jämförelse inte meningsfull	1 Frank-Arne	1 Fredrik
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	2 Frank-Arne, Finn-Harald	2 Filip, Flemming
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	0	1 Fanny

Lärarna	68-generationen (6 st)	89-generationen (5 st)
Ideologisk likhet	3 Lilly-Ann, Lis-Britt, Lars-Olof	2 Lino, Lukas
Realhistorisk likhet	5 Linda-Marie, Lilly-Ann, Lars-Olof, Lena-Karin, Leif-Erik	5 Louise, Lino, Lukas, Ludvig, Love
Ideologisk skillnad	3 Linda-Marie, Lars-Olof, Leif-Erik	4 Louise, Lukas, Ludvig, Love
Jämförelse inte meningsfull	1 Lilly-Ann	0
Relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	1 Leif-Erik	1 Lukas
Ej relevant att jämföra med liberalism och kapitalism	4 Linda-Marie, Lilly-Ann, Lis-Britt, Lena-Karin	4 Louise, Lino, Ludvig, Love

Nazism och kommunism

Siffrorna i tabellen tarvar en kommentar. De ska inte tolkas så att de är varandra uteslutande. Det är således fullt möjligt för en informant att både se ideologiska likheter och skillnader.

Resultatet på den första frågan är tydligt. Bara sex informanter uppger ideologiska likheter mot arton som ser realhistoriska likheter. Framför allt visar sig klara skillnader mellan professionerna. Av nio forskare är det bara en som uppger att det finns en ideologisk likhet mellan nazism och kommunism. Av elva lärare svarar fem att sådan likhet finns. Av de sex informanter som drar ideologiska paralleller står samtliga dessutom för en totalitaristisk förklaringsmodell. Bland de likheter som lyfts fram märks det antidemokratiska, totalitära innehållet (Fanny och Lis-Britt), den extrema modernismen (Lino och Lukas), uppdelningen i ”vi” och ”de” (Lino), lärans ofelbarhet (Lars-Olof) och legitimering av utrensningar (Lilly-Ann). Det kan dock påpekas att den sista informanten anser att det ändå är viktigt att hålla ideologi och praktik isär, vilket kan tolkas som ett nedtonande av ideologins betydelse.

Brott mot mänskligheten under liberalism och kapitalism?

Går det med tanke på brottshistorien att föra in liberalism och kapitalism i jämförelsen med nazism och kommunism? Fyra forskare och två lärare menar det. Två av de tre revisionistiska forskarna i denna grupp ser kapitalismen som direkt orsak till nazismens och kommunismens framgångar. Finn-Harald pekar sålunda ut kapitalismen som upphov till skriande nöd och elände med ty åtföljande social vrede, vilken förklarar kommunismens väg till makten. Frank-Arne förutbestämmer å sin sida liberala och kapitalistiska samhällen till att förr eller senare hamna i kris, vilken ger upphov till nazism och fascism, som är det borgerliga samhällets yttersta kampform, medan kommunismen sägs vara den socialistiska motsvarigheten i denna polariserade maktstrid.

Den tredje revisionistiske forskaren, Flemming, anser att såväl liberalism som kapitalism kan dras in i jämförelsen men att man får gå tillväga på ett annat sätt, eftersom liberala, kapitalistiska system inte verkar på det ideologisk-politiska planet utan i ekonomin och kultursektorn. I sådana samhällen behövs inte den ideologiska styrning som tydligt märks i totalitära system; det ekonomiska systemet utgör i sig självt en tillräckligt effektiv tvångsmekanism. Problemet med liberalismen, vars ideal är goda, är

att den hyllar en frihet som legitimerar en ekonomisk ordning som motverkar de goda idealen.

Resonemanget om förbrytelser är inte helt tydligt. Informanten lyfter i och för sig fram utrotning under kolonialismen som ett exempel på brott mot mänskligheten, som sägs delvis ha legitimerats av liberalismen, men nämner annars egentligen inte brott. I stället utpekats som ett problem att styrningen av människor i liberala och kapitalistiska system sker i det dolda, varigenom den frihet som hyllas blir skenbar. Den fjärde forskaren, Filip, anser att jämförelsen kan göras men att brotten under liberalismen och kapitalismen inte är av samma omfattning.

För Lukas är jämförelsen giltig, vilket bland annat bevisas av USA:s stöd till icke-demokratiska regimer. Den andre läraren, Leif-Erik, skriver brotten mot mänskligheten i Kongo under kung Leopold på kapitalismens konto, likaså massmördandet av ursprungsbefolkningen i Syd- och Nordamerika. Vidare dras avseende brutalitet och förlust av människoliv en direkt parallell mellan Stalins industrialiseringsprojekt och industrialiseringen i England.

Emellertid är även i detta avseende skillnaden mellan professionerna det mest iögonfallande. Det är bara en forskare mot åtta lärare som anser att det är irrelevant att jämföra med liberalism och kapitalism. Lärarna svarar dessutom mycket bestämt genom att dra en skarp skiljelinje mellan totalitarism och demokrati. Linda-Marie menar att det är liberalismen som har lett till förverkligande av demokrati och frihet. Lis-Britt slår fast att brotten mot människors frihet begås i diktaturer, inte i liberala, demokratiska samhällen. Lena-Karin förklarar att liberalismen inte har som idé att dra alla åt samma håll. Hon och Ludvig menar också att det är en vanskelig uppgift att knyta brott mot mänskligheten till kapitalism. Lena-Karin frågar var gränsen då ska dras. Ska trafficking och barnarbete och allmän girighet tas med i beräkningen? Ludvig anser att det skulle gå att tala om brott i kapitalismens namn, men risken är att allt ont i världen av idag formar sig till en enda stor *Kapitalismens svarta bok*. Slutligen kan nämnas Linos förklaring av det som ibland förs fram som liberalismens eller kapitalismens brott, exempelvis USA:s krig i Vietnam eller rovdriften och den rasistiska framfarten i Kongo under kung Leopold. Lino anser inte att detta kan skrivas specifikt på liberalismens eller kapitalismens, snarare på maktrealismens, vetenskapens och modernismens konto. Som argument anför han bland annat den breda politiska enighet som tidigare fanns bakom ras- och hygieniska åtgärder.

Den enda forskaren som avvisar relevansen i denna jämförelse, Fanny, menar att liberalismen och kapitalismen visst kan kritiseras, om de blir utopier och läror om den enda vägen, men att kritiken mot liberalism och kapitalism ofta handlar om kritik från vänsterhåll, från kommunister som inte vill att samma kritik ska drabba den egna uppfattningen. En sådan hållning avvisar Fanny med bestämdhet. Det hon genom sitt svar därmed lyfter fram är en ideologisk bevekelsegrund hos forskarkollegerna, vilket visar att det alltså även inom historieuppropet finns en ideologiskt motiverad motsättning mellan olika sätt att förklara den kommunistiska brotts-historien.

Sammanfattning

Informanterna är överens om att det finns realhistoriska likheter mellan nazism och kommunism. Arton av tjugo har svarat jakande på den frågan. Emellertid är det bara sex informanter som anser att det finns ideologiska likheter. I detta avseende finns en tydlig skillnad mellan professionerna, då det bara är en forskare mot fem lärare som uppger en sådan likhet.

Likaså skiljer sig professionerna åt i det att bara en forskare mot åtta lärare anser att det är irrelevant att jämföra nazism och kommunism med liberalism och kapitalism. Lärarna är härvidlag mycket bestämda, i det att de gör en skarp åtskillnad mellan totalitarism och demokrati. I deras svar förbinds å ena sidan liberalism och kapitalism med förverkligad frihet och demokrati och å andra sidan nazism och kommunism med brott mot mänskligheten.

Den enda forskaren, Fanny, som anser att jämförelsen är irrelevant hävdar att det finns ideologiska skäl till att den överhuvudtaget görs. Ofta, menar hon, riktas nämligen kritik mot liberalism och kapitalism just från dem som inte vill att kommunism ska kritiseras, en ideologiskt orsakad hållning och brist på öppenhet som hon avvisar. Fannys svar är relevant för denna undersöknings huvudfråga, då det innehåller ett explicit utpekande av ideologi som orsak till oenigheten om hur den kommunistiska erfarenheten ska bearbetas.

Historia och moral

”Jag vill helst inte prata moral.”¹⁹⁶ Det kan synas vara paradoxalt att den historiska utvecklingen under 1900-talet i ett avseende har gått i två motsatta riktningar. Å ena sidan har realhistorien uppvisat ett ofattbart stort mänskligt lidande i två världskrig, i terror och folkmord, skeenden som väcker de stora moraliska frågorna. Å andra sidan har historievetenskapen alltmer kommit att fjärma sig från sådana frågor.¹⁹⁷ Denna bodelning mellan vetenskap och moral, mellan det som kan vara sant eller falskt och det som är värdeomdömen, har präglat generationer av historiker. I en från 1960-talet och framåt mycket använd handbok föreskrevs sålunda följande förhållningssätt:

Det är inte ”fel” av historiker att diskutera värderingsfrågor, att diskutera med vilka känslor man bör betrakta händelser i det förgångna [...] Det är bara en sak man måste hålla i minnet. Det är inte historisk vetenskap man då diskuterar.¹⁹⁸

Efter det kalla krigets slut har förändringar skett i den svenska historiekulturen, där ett flertal debatter avlöst varandra med tydliga moraliska inslag, inte minst avseende Sveriges agerande under andra världskriget, där neutraliteten ifrågasatts, undfallenheten mot Nazityskland klandrats och hållningen gentemot judiska flyktingar kritiserats. Historievetenskapen har inte förblivit opåverkad av dessa mera allmänna debatter, av det som har kallats ”moralfrågornas återkomst”,¹⁹⁹ vilket inte är det samma som att hävda att svenska historiker idag otvunget umgås med normativa aspekter. Citatet ovan från den unge historikern är ett av flera exempel i denna undersökning som talar för motsatsen.

¹⁹⁶ Felix.

¹⁹⁷ Lars M. Andersson & Mattias Tydén 2007, s. 14.

¹⁹⁸ Rolf Torstendahl 1971, s. 140–141.

¹⁹⁹ Lars M. Andersson & Mattias Tydén 2007, s. 10.

Emellertid kan ett ökat intresse för värdefrågor förmärkas.²⁰⁰ Här i skiljer sig Sverige inte från andra länder. I Tyskland kan nämnas den numera omfattande historieteoretiska produktionen av Jörn Rüsen, som inte ser moral som ett besvärligt, störande inslag i historikerns arbete utan tvärtom som en nödvändig komponent i skapandet av meningsfull historisk kunskap. Kontrasten till den ovan citerade handboken kan knappast göras tydligare än genom Rüsens påstående ”att historievetenskapens sanningsanspråk inte kan utvecklas och underbyggas systematiskt utan att gripa tillbaka på normer”.²⁰¹

Inom sovjetforskningen utgör sedan länge – vid sidan av de mera uppenbara politiska och ideologiska utgångspunkterna – de olika hållningarna till moral en källa till häftiga motsättningar, inte minst mellan företrädarna för totalitarism och revisionism. I en animerad debatt på 1980-talet rörande olika sätt att utforska den stalinistiska terrorn tog revisionisten Sheila Fitzpatrick ställning mot en moraliserande forskning:

On the general question about moral judgment in history, I have to confess to Meyer that I am still a positivist at heart and will always believe that historians ought to keep their value judgments and prejudices out of their writing, in the English tradition, rather than mining them for deeper insights, in the German-American one.²⁰²

Halvtannat decennium senare konstaterar hon att Sovjetunionens kollaps och tillgången till nytt material ännu inte lett till en tillfredsställande förklaring av den stora terrorn. En av orsakerna härtill, menar Fitzpatrick, är att frågan ”Varför terror?” delvis hör hemma i moralfilosofin, snarare än i historievetenskapen.²⁰³

Martin Malia, en tongivande företrädare för totalitarismen, kritiserade revisionisterna för att undvika värdeomdömen och menade att alla, revisionister och totalitarister, som söker närma sig det sovjetiska experimentets värdeladdade anspråk med en värdefri hållning hamnar i en moralisk självmotsägelse; man måste när allt kommer kring nämligen vara antingen för eller mot det kommunistiska spöket.²⁰⁴

²⁰⁰ Lars M. Andersson & Mattias Tydén 2007, s.11.

²⁰¹ Jörn Rüsen 2004a, s. 60.

²⁰² Sheila Fitzpatrick, oktober 1986, vol. 45, s. 411.

²⁰³ Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 258.

²⁰⁴ Martin Malia 1994, s. 9.

Enligt Fitzpatrick är problemet med en moraliserande inställning vid studiet av terrorn att man söker efter någon att skuldbelägga, snarare än att klarlägga orsakerna.²⁰⁵ Bakom en sådan hållning anar kritikerna å sin sida ett försök att rentvå förövarna. Malia anklagar därför revisionisterna för att göra sig till ”apologists for stalinism”,²⁰⁶ och totalitaristen Richard Pipes menar att ett försvar av Stalin och de andra terroransvariga följer redan på själva undvikandet av moralfrågor:

En vägran att bedöma historiska händelser vilar också på moraliska värderingar – nämligen den outtalade förutsättningen att allt som händer är naturligt och därför riktigt; det är detsamma som ett försvar av dem som råkar stå som segrare.²⁰⁷

En konsekvens av Malias och Pipes resonemang är att historiker inte kan frigöra sig från moralen, hur gärna de än vill. Någon värdefri sovjetforskning finns därför inte. Snarare handlar det om att lägga fram sina värdeomdömen till allmän beskådan. Det är just ett sådant tillvägagångssätt Andersson och Tydén pläderar för:

[...] ambitionen att separera ”fakta” från ”värderingar” riskerar att leda till en bedräglig framställning. Den blir *till synes* värderingsfri, framstår därmed som mera ”vetenskaplig” och uppfattas kanske också som mera ”sann” [...] Explicita värderingar, som ger läsaren en möjlighet att ta ställning, är uppenbart att föredra.²⁰⁸

Professionalisering

I ett tidigare avsnitt om förövare och offer har redan moral i någon mån behandlats. Då förklarades svårigheten att identifiera förövare med att flera intervjuade uppfattade begreppet ”förövare” som normativt, närmast kopplat till skuldfastställande och därmed som problematiskt.

²⁰⁵ Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 257.

²⁰⁶ Lynne Viola januari 2002, vol. 61, nr 1, s. 34.

²⁰⁷ Richard Pipes 1997, s. 464.

²⁰⁸ Lars M. Andersson & Mattias Tydén 2007, s. 16.

Fredrik anser att utpekandet av ansvar hör hemma i juridiken, inte i historievetenskapen. Historikerns uppgift är att förklara och söka förstå, inte att leta förövare, vilket förutsätter det personliga ansvaret och en rättslig-moralisk hållning hos historieskrivningen, som Fredrik beskriver som farlig, då viljan att förklara kan påverkas. Vid pedagogiska presentationer och diskussioner kan dock denna moraliska hållning finnas med, även om det inte kan vara en huvuduppgift ”att ställa folk till svars. Det måste göras någon annanstans”. Om här föreligger en särskild strategi skulle Fredriks resonemang med en i kapitlet om intention och funktion använd term kunna beskrivas som ett sätt att professionalisera bort moralen från historievetenskapen och förlägga den till juridiken och pedagogiken.

Felix, vars uttalande inledde detta kapitel, reagerar också avvärande mot det han uppfattar som moral. På frågan om huruvida han ser en kontinuitet eller ej mellan Lenin och Stalin och huruvida det finns fog för talet om den gode Lenin och den onde Stalin, svarar han omedelbart att han är ”generellt emot att moralisera för mycket”. Då han förklarar vilken betydelse yttre hot kan ha haft för terrorutvecklingen i Sovjetunionen eller i Kambodja, är han noga med att påpeka att det måste dras ”en skarp linje mellan å ena sidan förklara någonting å andra sidan försvara någonting”. Felix strävan att upprätthålla skillnaden mellan vetenskap och moral skiljer sig från Fredriks i det att han ser en fara inte i att viljan att förklara äventyras utan i att våldet kan försvaras. Han medger att det inte går att undvika moral, inte ens som vetenskapsman, men menar att det ändå bör vara ett ideal.

I den mån Felix professionaliserar bort moralen gör han det av ett annat skäl än Fredrik. Medan han vill undvika att ansvar lyfts bort, söker Fredrik tvärtom undvika att det fastställs. Här finns hos två unga forskare två motsatta syften med en professionalisering av moralen. Möjligen kan denna skillnad förklaras med det faktum att de tydligt företräder två olika förklaringsmodeller, den förre en totalitaristisk och den senare en revisionistisk.

En forskare som inte avvisar normativa utgångspunkter är Finn-Harald. Han tvärtom föredrar en moralisk drivkraft, även hos dem vars politiska övertygelser han inte delar, men är samtidigt noga med att poängtera att en forskare måste vara öppen för sitt material och sätta det i ett sammanhang och söka förstå att de människor han studerar inte är så annorlunda än han själv. De forskare som är alltför normativa riskerar enligt Finn-

Harald att uppvisa bristande förståelse för de människor han ska studera, även om han själv kanske anser att han har ett moraliskt gott syfte.

Relativisering

Flera lärare gör sig till tolk för en moralisk relativism, vilket kan åskådliggöras genom två exempel. Lilly-Ann motsätter sig etiketterna ”gott” och ”ont”, då jämförelsen mellan nazism och kommunism kommer på tal. Hon har då fått frågan om det är rättvisande att säga att kommunismen var en god tanke som fick en ond praktik och nazismen en ond tanke som fick en ond praktik. Lilly-Ann vill först göra gott och ont avhängigt av tid och situation men slår sedan ändå fast att Hitler och hans gärningar var onda och skulle så vara alldeles oavsett vilket samhälle de påträffades i.

Leif-Erik kontextualiserar frågan om ansvar och menar att människor utför de handlingar de får beröm för. Människor i en efterföljande tid kan sedan inte gärna utifrån sina nya spelregler komma och peka ut dessa handlingar som moraliskt förkastliga. Då han beskriver Sydafrikas sanningskommission, som tillkom för att utreda brott under apartheidregimen, avkontextualiserar och avrelativiserar han emellertid ansvarsfrågan. Här beskriver han hur förövare får möjlighet att inse att de har handlat fel och hur offer får besked att det de har utsatts för var fel. Lilly-Anns och Leif-Eriks svar kan tolkas så att moralisk relativism ligger nära till hands, som en första reaktion, men att den ger vika för svåra utmaningar, såsom i fallet med nazismen, eller för konkreta dramatiserade historiska exempel, såsom i fallet med Sydafrika och dess sanningskommission.

Neutralisering

Med tanke på hur flera informanter resonerar finns det anledning att fråga sig om det överhuvudtaget finns skäl för människor som levt hela sitt liv i Sverige att moraliskt bedöma eller kritisera dem som levt och verkat i Sovjetunionen eller Tredje riket.

Fredrik vänder sig bestämt mot att man i Sverige vid studiet av brott mot mänskligheten begränsar sig till ”Tyskland och den värre delen av

kommunistblocket”, när man i stället borde tala om hur Sverige idag är inbegripen i att ”bomba folk och bygga läger i länder långt borta under namn av mänskliga rättigheter”.

På samma sätt anser han att diskussionen om vilka som var förövare och offer i DDR ska riktas mot Sverige och dess angiveriverksamhet under 1960- och 70-talen. Fredrik anser att vi inte ska lösa något för andra nationer: ”Det är ju deras problem.” Ett liknande resonemang för Frank-Arne, som jämför övervakningen i Sverige på 1960-talet med den i DDR: ”Det är ett oerhört ingrepp, helt parallellt med det som förekom i Östeuropa. Jag kan inte se en moralisk skillnad”. Det kan noteras att Frank-Arne här inte gör någon moralisk åtskillnad mellan förtryck i demokratiska Sverige och kommunistdiktaturens DDR och att ideologin i de två systemen alltså inte verkar spela någon roll.

En motsvarande tankegång utvecklar Lukas, som anser att Västeuropa inte ska komma undan hanterandet av brott mot mänskligheten. Om man granskar historien lite närmare, menar Lukas, så finner man att Storbritannien under de senaste 500 åren utgör ett värre exempel än alla andra. Leif-Erik menar å sin sida att kapitalismens brott ska klandras, exempelvis massutrotningen av indianer i Nordamerika, och att dessa brott inte på något sätt ska ursäktas eller mildras av Auschwitz.

Oavsett vilka skäl som ligger bakom just ovanstående resonemang, kan de beskrivas som en strategi att neutralisera negativa intryck från ett samhälle genom att hävda att det inte är bättre ställt i det egna.²⁰⁹ Strategin kan också användas för att avvärja vissa moraliska bedömningar; om svenskar bär på en lika stor skuld för övervakning av människor i sitt eget land, varför ska de då uppehålla sig vid före detta östtyskars skuld?

Nära förbunden härmed är föreställningen att en kritik av det andra samhället innebär ett stöd för reaktionära och onda krafter i det egna, en föreställning och farhåga som kan hämma kritik.²¹⁰

²⁰⁹ Kay Glans 1991, s. 40.

²¹⁰ Paul Hollander 1997, s. 109–110.

Sammanfattning

Två för detta material yrkestypiska strategier kan urskiljas. Bland flera forskare märks en tydlig professionalisering, vilket i detta fall innebär en strävan att lyfta bort moraliska bedömningar från historievetenskapen, då dessa av olika skäl betraktas som ett problem, något som kan inverka menligt på vetenskapen, antingen detta sker genom att skuldfastställanden görs eller undviks.

En lika märkbar tendens hos lärarna är att relativisera moralen, det vill säga göra gott och ont avhängigt av historiska omständigheter. Emellertid tenderar denna relativism att vika undan då den tillämpas på extrema företeelser, såsom vad som skedde i Tyskland under Hitler, eller på verkliga fall av svåra moraliska uppgörelser, såsom i Sydafrika efter apartheidregimens fall.

En tredje strategi, moralisk neutralisering, återfinns i båda professionerna, vilket innebär att både några forskare och lärare inte tycker att man ska bedöma brott på ett visst ställe i en viss tid, om man inte samtidigt bedömer brott på ett annat ställe i en annan tid. Fredrik och Frank-Arne vill rentav avhända svenskar rätten att bedöma övervakningen i DDR och riktar istället det moraliska ansvaret mot det egna svenska samhället, där samma företeelse, exakt samma enligt Frank-Arne, sägs ha förekommit. Här kan alltså noteras ett motsägelsefullt förhållande till jämförelser. Medan Fredrik och Frank-Arne i stort sett avvisar jämförelsen mellan nazism och kommunism, understryker de vikten av en sådan mellan Sverige och DDR.

Historia och ideologi

I kapitlet om ideologi och praktik återgavs informanternas svar om ideologins roll i uppkomsten av brott mot mänskligheten. Ideologin förstods här som samband mellan vissa idéer och begångna brott och ingick som en del i en historisk förklaring. Ett annat sätt vore att undersöka ifall ideologin kunde utgöra en orsak till själva förklaringen som sådan. Som tidigare nämnts förekommer nämligen både inom och utom den vetenskapliga debatten ömsesidiga beskyllningar för att låta den historiska förklaringen dikteras av ideologiska hänsyn.

De frågor som kan ställas i detta sammanhang är alltså om och i vad mån ideologin kan sägas vara en bestämmande faktor för hur historien förklaras och för vilken roll den tillåts spela i historiekulturen. Problemet med dessa frågor är att svaren inte gärna kan förväntas vara explicit uttryckta; det är av uppenbara skäl inte särskilt troligt att den som levererar en vetenskaplig förklaring uppger sig i själva verket ha en dold ideologisk agenda. Sådant utgör i stället vanliga beskyllningar som riktas mot andra för deras förmenta brister i vetenskaplighet. Ett sätt att komma åt underliggande ideologiska bevekelsegrunder vore att undersöka huruvida olika ideologier hanteras på principiellt olika sätt. Den som exempelvis hävdar att det alltid råder ett svagt samband mellan ideologi och realhistoria men som ändå gör undantag för vissa ideologier kan sålunda anses tillämpa en dubbel måttstock och därmed styras av ideologiska preferenser.

Selektiv ideologisering

I sin förklaring av Stalinterrorn vill Filip tona ner ideologins betydelse. I stället lyfter han fram nationalismen som den viktiga drivkraften. Vad Filip här faktiskt gör är inte att visa att ideologi har ringa förklaringsvärde utan att ersätta en ideologi med en annan. Vid jämförelse mellan nazism och kommunism menar han vidare att folkmordet fanns inskrivet i den nazist-

iska ideologin. Då han sedan förklarar skeendena i de kommunistiska regimerna, anser han att man som historiker bör ta fasta på de konkreta förhållandena, ”myllan”, och tona ner ideologin. Explicit tillägger han att det är socialismen som ska tonas ner.

Ett liknande resonemang återfinns hos Fredrik, som markerar att ideologiska förklaringsmodeller är svaga. Tillika menar han att de i stället för att förklara något skickar ut ett ideologiskt budskap. Icke desto mindre beskriver han sedan nationalismen som en orsak till skeendena i Kambodja. Frank-Arne vill låta ideologin i Sovjetunionen vara odefinierad (se nedan i kapitlet *Historiekulturella strategier* om konceptualisering), men han betecknar utan problematisering regimer som liberala, kapitalistiska och fascistiska.

Fanny lämnar en förklaring till den strategi som här benämns selektiv ideologisering och som omnämndes redan i kapitlet *Den förkättrade jämförelsen*. Hon menar att det som gör just kommunismen så känslig att diskutera är att ”ett angrepp på kommunismen uppfattas som ett angrepp på visioner om ett jämlikare samhälle”, varför man väljer att inte tala om eller i alla fall att tona ner brott under kommunismen. Selektiviteten framgår enligt Fanny av det förhållandet att människor som tillhör vänstern gärna kritiserar faran med en alltför stark tilltro till liberalism och kapitalism men ogiltigt förklarar samma kritik mot den egna ideologin.

Ideologins historisering

Hur kan kommunismen förklaras historiskt? Ett vanligt sätt är att undersöka förhållanden i Sovjetunionen under 1900-talet eller att ta fasta på 1800-talets industrialiserade Europa där Marx författade sina texter. Det är också ungefär det tidsspänn som brukar vara föremål för studier av nazismens uppkomst och utveckling. Poängen med historisering har redan berörts i kapitlet om historiebearbetningsteori. Rüsen menar att genom denna kulturella strategi kan traumatiska erfarenheters oroande konsekvenser övervinnas och fogas in i en meningsfull berättelse.²¹¹ Att en händelse historiseras innebär att den sänks ned i ett tidsflöde som föregår och fortsätter efter händelsen. Motsatsen, att dehistorisera exempelvis förintelsen,

²¹¹ Jörn Rüsen 2004b, s. 48–49.

innebär att lyfta ut den ur tidsflödet och skänka den en ”unprecedented status as a symbol of an absolute evil, situated outside history and our realm of human understanding”.²¹²

Det är mot bakgrund av ovanstående som motståndet mot det som Moshe Lewin beskrivit som en stalinisering av sovjetkommunismen ska förstås.²¹³ Om kommunismen nämligen begränsas till stalinistisk terror, blir dess tidlösa resultat brutalitet och brott mot mänskligheten. Om man däremot kan visa att den har haft en historia före och efter Stalin med alternativa utvecklingsmöjligheter, kan terrorn förklaras som en avvikelse. Genom en historisering av stalinismen kan sålunda två viktiga saker uppnås. För det första kan Stalintidens traumatiska karaktär övervinnas. För det andra kan kommunismen ingå i en fortgående berättelse, där visionen om ett jämlikare samhälle kan utgöra berättelsens mening och bilda grund för det framtida handlandet. Det som med andra ord härmed formas är ett särskilt historiemedvetande, vilket – som tidigare framhållits i presentationen av Rüsens idéer – fyller ett för människan livsviktigt behov av att kunna orientera sig i tiden.

Att sålunda historisera stalinismen genom att lyfta fram alternativa, försummade vägar till kommunismen är vanligt förekommande i intervju-materialet. Oftast ställs på detta sätt Karl Marx och Lenin (se kap. 6), i en del fall också Trotskij (Finn-Harald) och Bucharin (Fritz-Gustaf), i kontrast till Stalin. Ibland sker dock en mycket vidare historisering. Kommunismen sägs då ha förekommit i kiliastiska föreställningar i de tyska bondeupproren på 1520-talet (Frank-Arne) eller redan i jägarsamhällena och hos naturfolken (Lis-Britt), eller hävdas rentav att den har funnits hur länge som helst (Finn-Harald). Genom att kommunismen på det här sättet görs till en uråldrig företeelse, vilken förstås som den ständiga strävan efter jämlikhet, kan den framställas som ett grundläggande behov hos människan. Denna typ av historiseringsstrategi kan benämnas *normalisering*, enligt vilken en historisk företeelse förklaras med att den alltid förekommer, eftersom den är rotad i den mänskliga naturen, vilken ju är den samma genom alla historiska förändringar.²¹⁴

²¹² Klas-Göran Karlsson 2003, s. 37.

²¹³ Moshe Lewin 2005, s. 378.

²¹⁴ Jörn Rösen 2004b, s. 49.

Ideologi och religion

Bland intervjufrågorna fanns ingen som handlade om religion, och utom i ett fall ställdes heller ingen sådan fråga. Ändå drog femton av informanterna paralleller mellan kommunism och religion.

Komparationen kan beskrivas utifrån religion som ett positivt eller negativt jämförelseled. I det första fallet framställs marxismen och kristendomen som goda läror, vilka ibland kopplas ihop med en ond praktik. Så menar Frans-Henrik att relationen mellan marxism och terror ska jämföras med den mellan Kristus och spanska inkquisitionen. På samma sätt som de spanska inkvisitorerna hänvisade till Kristus, åberopade sig de kommunistiska förövarna på Marx, och eftersom Kristus inte brukar lastas för inkquisitionens övergrepp, kan Marx inte heller sägas ha orsakat kommunistisk terror.

Linda-Marie menar att *Kapitalet*, betraktat som ett dokument över jämlikhet i världen, kan jämföras med stora delar av *Nya Testamentet*. Här finns vilja till alla människors lycka, men problemet ligger i den sentida tolkningen, som leder till negativa resultat.

Religion kan också användas som ett negativt jämförelseled, inte sällan då marxismen inte bara jämförs med utan till och med likställs med religion. Fritz-Gustaf menar att marxism-leninismen blev en statsreligion i Sovjetunionen, vilket innebar att det fanns lika lite utrymme för avvikande uppfattningar som i katolska kyrkan på 1400-talet. Övergången från det goda till det onda beskriver Lars-Olof som den marxistiska teorins förvandling till ideologi, i betydelsen falskt medvetande, vilket under Stalin ledde till att ideologin mässades fram som vilken religion som helst.

Enligt Leif-Erik blev kommunismen religion redan under Lenin. Historien sades ha sitt framåtskridande, och partiets uppgift var att träda i dess tjänst. Det spelade i denna övertygelse ingen roll vad människor faktiskt tyckte och tänkte, eftersom framåtskridandet var nödvändigt. På samma sätt som varje tanke på opposition bland religiösa grupper uppfattas som anslag av Satan, anser kommunister det vara viktigt att stävja uppfattningar som ifrågasätter tron på framåtskridandet mot det kommunistiska samhället: ”Det är inte så stor skillnad på att häda Gud och häda kommunismen.”

Ett rent likställande avvisar Flemming, som istället betonar den grundläggande skillnaden mellan marxistisk ideologi och religion i det att den förra inte på ett uppenbart sätt hänför sig till någonting som är utanför människan. Däremot har man ibland medvetet ersatt religionen med en

ideologi som därför har blivit religionslik och fått sina heliga texter och sina ritualer. Denna förklaring möter ofta i litteraturen, inte sällan beskriven som en *Ersatz Religion*:

What is distinctive about a political religion in my view is that the elaboration of the 'religious' manifestations is initiated in the political sphere, and that it is innerworldly rather than making reference to transcendental realities like a god [...] Political religions attempt to compete with the existing religions, take their place and if possible destroy them.²¹⁵

I grunden är det samma sak som avses med politisk eller civil religion. Religionshistorikern James Thrower menar att marxism-leninismen inte var en religion men hade flera gemensamma drag med en sådan och i praktiken fungerade som en civil religion, vilken bland annat kännetecknas av en myt om det historiska ödet och av ett system av civila riter och ritualer.²¹⁶

Både i den vetenskapliga litteraturen och i föreliggande intervju-material är explicita jämförelser mellan kommunism och religion således mycket vanliga. Det intressanta är varför dessa jämförelser överhuvudtaget görs. Bortsett från den omständighet att många uppenbarligen anser att likheterna mellan företeelserna är så avgörande att en jämförelse faller sig naturlig, kan man söka besvara frågan på två sätt. Det första, som avser huruvida det finns en religiös kvalitet i bevekelsegrunderna för en viss historiebearbetning, på samma sätt som det kan finnas en ideologisk, kommer att behandlas i ett analyserande slutkapitel.

Det andra tar fasta på förekomsten av en eventuell strategi. Liksom i kapitlet ovan om moral skulle de nyss refererade jämförelserna kunna beskrivas som ett slags neutralisering. De negativa aspekterna av kommunismen kan då avlägsnas eller dämpas genom att ställas bredvid brottsliga gärningar i kristendomens historia, eftersom ju läran i det senare fallet kan framställas som god. Få torde nämligen ifrågasätta ärligheten i Jesu radikala kärleksbudskap. På samma sätt kan även marxismen uppfattas som god, då få torde ifrågasätta ärligheten i det radikala jämlikhetsbudskapet hos Marx eller förbinda denne med brottsliga gärningar i kommunismens historia. Av de tidigare redovisade intervjusvaren framgår att en sådan koppling är sällsynt.

²¹⁵ Juan J. Linz 2004, s. 103.

²¹⁶ James Thrower 1992, s. 169.

Neutralisering kan också vara för handen då jämförelsen ensidigt tar fasta på religion som något ont. Genom att då framställa kommunismen under Stalin som en lära som utvecklas till en religion kan man neutralisera de negativa aspekterna hos en tidigare kommunism, exempelvis den under Lenin eller Marx. För Leif-Erik är sovjetkommunismen, redan från Lenin, en religion i denna onda bemärkelse. Han tar tydligt avstånd från den och framhäver sin antikommunism. Däremot säger han sig bära på en världsuppfattning som vilar på marxistisk grund. Med andra ord kontrasteras här den onda kommunismen mot den goda marxismen, den som företräds av Karl Marx själv, i det att den förra beskrivs som en religion.

Sammanfattning

I materialet finns exempel på selektivt förhållningssätt till ideologier. Tre forskare uppvisar ett sådant förhållningssätt och kan sägas härvidlag styras av ideologiska hänsyn. En fjärde forskare anger till yttermera visso just ideologi som förklaringsgrund till selektiviteten.

Historisering av kommunismen som dämpar de negativa erfarenheterna och ger handlingsorientering inför framtiden kan sägas vara vanligt förekommande, inte minst genom att försummade alternativ till den traumatiserande brottsliga utvecklingen under Stalin lyfts fram. Det ska dock genast framhållas att det ur svaren inte alltid explicit framgår att informanterna ser det som här redovisas som fruktbara alternativ. Slutsatserna härom får bygga på både direkta och indirekta utsagor. Mot bakgrund av vad som framkommit i kapitlet om ideologi och praktik utgör Karl Marx sålunda för de flesta sannolikt ett sådant alternativ. Därefter framhålls Lenin som alternativ, om man betänker hur många som hänvisar till hans förmodade godhet och med tanke på att exempelvis ingen av de fem revisionisterna förbinder ideologi eller intention med terror under Lenin eller ser någon kontinuitet mellan Lenin och Stalin.

De flesta informanter, femton av tjugo, jämför kommunism med religion utan att ha fått någon sådan fråga. Oavsett om jämförelsen tar fasta på religion som något positivt eller negativt, kan den ingå i en strategi att reducera de negativa intrycken från kommunismen, samtidigt som de negativa intrycken av religion kan förstärkas.

Historiekulturella strategier

I det föregående har redan ett antal strategier nämnts, såsom neutralisering, professionalisering och normalisering. I föreliggande kapitel ska fyra strategier särskilt uppmärksammas, nämligen kontextualisering, generalisering, trivialisering och konceptualisering. Vad som här benämns strategier är olika sätt att reagera på och bearbeta historiska erfarenheter, såsom de har beskrivits i kapitlet om Rüsen, Festinger och Hollander. En historiekulturell strategi kan innebära ett mer eller mindre medvetet försök att uppnå någonting mera än enbart en historievetenskaplig förklaring. Vad som skiljer historievetenskaplig metod från historiekulturella strategier är dock långt ifrån självklart. Ibland kan måhända den distinktionen inte göras, ibland är den mera tydlig.

Kontextualisering

Ett sätt att åskådliggöra denna skillnad kan vara att beskriva kontextualisering utifrån dess olika effekter. Å ena sidan utgör den sålunda en oundgänglig metod för att skapa en historisk förklaring. Det torde väl vara omöjligt att förklara en historisk företeelse utan att sätta in den i ett sammanhang. Alltså måste en professionell historiker kontextualisera. Å andra sidan är kontexten aldrig neutral. För det första finns det nämligen alltid mer än en kontext att välja mellan, och vilken som väljs, avgör vilken förklaring som blir resultatet. Att välja en kontext framför en annan kan vara en utpräglad vetenskaplig avvägning men också betingas av ett ideologiskt intresse. För det andra kan en kontextualisering fylla olika funktioner, vilka kan markeras olika mycket beroende på vad som eftersträvas. Exempelvis kan en totalitär struktur användas för att förklara både att vissa personer är förövare av brott och att de är offer för denna struktur.

Två informanter menar att kontexten kan användas för att förklara att det personliga ansvaret försvinner. Leif-Erik anser att historiska aktörer

måste bedömas utifrån sitt historiska sammanhang. Det är därför felaktigt att komma i efterhand, när de moraliska spelreglerna ändrats och utifrån dessa döma människor för brottsliga gärningar. Emellertid går det inte enligt Leif-Erik att kontextualisera bort nazisternas ansvar för brott, vilket förklaras med att nazisterna visste med sig att det de gjorde var brottsligt.

Ett liknande resonemang för Filip, som i en jämförelse mellan stalinismen och administratörerna av förintelsen menar att det personliga ansvaret i båda fallen, även i det nazistiska, försvinner. Filip menar dock att vilken ideologi som förekommer i varje enskilt fall i hög grad bestäms av kontexten, så att det exempelvis är stor skillnad mellan olika sorters kommunism, beroende på var i världen man befinner sig. Han tillmäter ideologi överhuvud en ringa betydelse för uppkomsten av brott mot mänskligheten: ”[D]en mylla där de här ideologierna praktiseras måste vara väldigt viktiga för att förklara varför det blir som det blir. Jag tror det är där man får söka svaret, inte i själva ideologin”. Icke desto mindre har Filip då precis förklarat förintelsen som en direkt konsekvens av den nazistiska ideologin; den ingår i den konkreta planen för hur man ska realisera Tredje riket.

I båda dessa fall, hos Leif-Erik och Filip, sker glidningar i kontextualiseringen, så att paradoxer infinner sig. Samtidigt som kontext här används för att förklara att det personliga ansvaret i totalitära samhällen alltid försvinner, sägs detta ansvar ändå vara närvarande i ett visst samhälle. Kontextualisering görs vidare av Filip för att framhålla att ideologi principiellt inte kan ge svar på varför brott mot mänskligheten förövas, men samtidigt anger han just ideologi som den främsta förklaringen till sådana brott i ett visst fall. Paradoxen skulle inte ha varit för handen, om ideologi i det ena fallet sades spela mindre roll och i det andra en större, men just därigenom att en förklaringsprincip samtidigt hävdas och upphävs uppstår en motsägelse. Det kan påpekas att denna slutsats är det forskande subjektets och innebär inte nödvändigtvis att informanten själv uppfattar resonemanget som motsägelsefullt.

Ett annat sätt att kontextualisera, som inte nödvändigtvis etablerar en princip, är att lyfta fram specifika historiska sammanhang. Frans-Henrik menar att Lenins syn på partiet och staten, ”den kritiserade delen [...] är fullständigt legitim och fullständigt i Marx anda [...] för ett illegalt parti som vill i början av 1900-talet bekämpa det tsaristiska styret”. Att bolsjevikpartiet organiserades och utformades som det gjorde, som ett elitistiskt parti med målsättning att krossa den borgerliga staten, ska alltså ses mot bakgrund av den repressiva tsaristiska regimen. Däremot är det ”fullständigt absurt att

överhuvudtaget tänka på att använda sig [av] Lenins teori och ideologi i en demokrati”.

Liknande sammanhang lyfter Finn-Harald fram för att förklara den bolsjevikiska repressionen, som ska ses mot bakgrund av ”kapitalismens sociala missförhållanden”, ur vilken kommunismen föds:

Det är där jag är sur på Levande historia [...] Där tycker jag att man kontextualiserar inte. Man lyfter liksom ur ideologin och det kommunistiska projektet [...] ur de här sammanhangen. Jag menar det här med de sovjetiska koncentrationslägren och så vidare under Lenins tid. Jamen, man tar ju bara över [...] Man fyller gamla strukturer med nya fångar istället.

I den mån Frans-Henriks och Finn-Haralds kontextualiseringar ska ses som historievetenskaplig metod kan syftet sägas vara att förklara förekomsten av våld och repression under och efter det bolsjevikiska maktövertagandet. I den mån icke-vetenskaplig strategi tillämpas kan syftet sägas vara att urskulda våldet. Vilken av de två som dominerar kan vara vanskligt att fastställa och bör ses i ett större sammanhang, vilket kommer att undersökas i ett analyserande slutkapitel. Här kan det räcka med att konstatera att ett och samma tillvägagångssätt, kontextualisering, kan fylla olika funktioner.

Generalisering

”Människor med makt agerar åt ett visst håll, och du har oändliga mängder gigantiska folkmord på hela planeten.”²¹⁷ Fredriks svar på frågan om jämförbarheten av nazism och kommunism innehåller ett ifrågasättande av att begränsa jämförelsen till dessa två led. I stället ska komparationen vidgas till att gälla alla liknande brott mot mänskligheten, vilket enligt Fredrik leder till att folkmord inte kan anses vara något för kommunism eller nazism unikt, utan som är mera allmänt i historien och på jorden förekommande. Förvandlandet av det unika till det allmänna är vad som avses med generalisering.

Det som tidigare benämnts normalisering ligger väldigt nära denna strategi, men här avses med generalisering framtagandet av ett mönster, som är giltigt vid förklaring och beskrivning av en viss typ av företeelse. Vissa

²¹⁷ Fredrik.

saker upprepas då på ett visst sätt varje gång den förekommer, medan normalisering här betecknar allmängiltigheten i själva företeelsen. En normalisering av den ryska revolutionen skulle då innebära att den ses som normalt uttryck för människans benägenhet att under vissa omständigheter göra revolution, medan en generalisering skulle innebära att den ryska revolutionens orsaker, förlopp och konsekvenser ses som manifestation av ett alltid giltigt mönster.

I sitt svar på frågan om ideologins roll för terrorns uppkomst i Sovjetunionen menar Fredrik att ideologi inte förklarar så mycket och att ett vanligt misstag är att bortse från kontexten:

Alltså det börjar med en revolution, och typ alla revolutioner är ju blodiga [...] oerhörd våldsanvändning, blir nästan alltid terror och motterror, och det tycker jag är så synd [...] Innan har man liksom haft det historiska medvetandet [...] jämfört med franska revolutionen eller amerikanska revolutionen, som alla glömmet bort hur blodig den var. Där fanns ju verkligen terror och motterror, men det glöms bort i historieskrivningen, och den ryska revolutionen, det är samma sak: revolution, mycket blodig [...] Det är röd och vit terror som skapar paranoia i det politiska systemet [...] en paranoid regim agerar mot hotbilder [...] Och det här är ingen förklaring eller legitimering. Det är en viktig kontext för att förstå hur en regim uppfattar sin omvärld och agerar utifrån det.

Revolution är i Fredriks beskrivning med andra ord ett mönster som kan appliceras på alla liknande fenomen i historien. I dess spår följer våld, blod, inre och yttre hot, paranoia, terror och motterror.

Detta sätt att teckna historiska omvälvningars natur och allmänna händelseförlopp får sägas vara väl förankrat i historiekulturen. Många har säkert påverkats av Isaac Deutscher och dennes bästsäljande Stalin-biografi.

En framträdande aspekt i denna förvandling [bolsjevikpartiets förvandling under inbördeskriget] har varit gemensam för alla revolutioner hittills. Varje stor revolution börjar med en stor eruption av folklig energi, otålighet, vrede och förhoppning. Alla slutar med det revolutionära folkets trötthet, utmattning och besvikelse [...] [Partiet] drives framåt av den svällande flodvågen till att övervinna alla hinder på sin väg och trotsa alla konservativa krafter. Sedan kommer inbördeskrigets oundvikliga eldprov.²¹⁸

²¹⁸ Isaac Deutscher 1980, s. 142–143.

Förvisso modifierar Deutscher sin ståndpunkt något i det att han hävdar att "[d]en historiska sanningen ligger mindre i de grova generaliseringarna än i det komplicerade händelseförloppet, olika i varje revolution".²¹⁹ Emellertid understryker han det som förenar: "Men vad som är viktigt i detta sammanhang är den allmänna utvecklingstendensen, och den har hittills varit gemensam för alla stora revolutioner."²²⁰

Enligt Fredrik är det inte bara revolutionen utan även efterföljande händelser och hela det politiska systemet som förenar Sovjetunionen med andra diktaturer. Sålunda kan även Molotov–Ribbentrop-pakten 1939 förklaras utifrån en allmän princip: "Utfallet var ganska logiskt utifrån hur två imperier agerar".

I sin förklaring till terrorn under Lenin och Stalin framhåller Flemming den paranoia som alltid följer på en revolution. Förklaringen liknar alltså den som Fredrik ovan gjorde sig till tolk för. Enligt Flemming blev nazisterna inte paranoida när de tog makten, eftersom det gamla och nya Tyskland i grunden var likadana, det vill säga att här inte skedde någon revolution, i alla fall inte i någon progressiv bemärkelse. Genom generalisering låter Flemming således varje revolution föda paranoia, som i sin tur leder till terror, men i det nazistiska fallet uppstår ingen paranoia, varför terrorn då får förklaras på annat sätt; terrorn uppstod där helt enkelt därför att den var önskvärd. Om en dylik generalisering ska tolkas som en särskild strategi kan funktionen sägas vara att ursäka den sovjetiska terrorn under hänvisning till den revolutionära logiken, medan den nazistiska terrorn däremot blir uttryck för en tydlig avsikt.

Det allmängiltiga sökes inte bara i realhistorien utan även i ideologin. På frågan om det finns något i Karl Marx lära som kan sättas i samband med den sovjetiska repressionen svarar Filip att det i så fall skulle vara "det moderna projektet. Det här att man ständigt går från någonting sämre till det bättre [...] och då kanske det kostar lite blodspill på vägen". Dock ser han inte marxismen som i detta avseende unik: "Det tycker jag man ser sådana tendenser i alla politiska ideologier."

Vad som hittills sagts om generalisering grundar sig på svar från forskarna. Flera lärare förordar visserligen också en vidgning av terrorhistorien. Undervisningen bör inte, menar de, stanna vid enbart kommunism eller nazism, men deras generaliseringar verkar ha ett annat syfte än att

²¹⁹ Isaac Deutscher 1980, s. 144.

²²⁰ Isaac Deutscher 1980, s. 144.

urskulda våld eller tona ned negativa aspekter. Louise säger sig vilja komma åt det allmänmänskliga bakom terror och folkmord. Resultatet av en sådan bred jämförelse blir då kanske att hon och hennes elever upptäcker gemensamma nämnare som förekomst av krig som brutaliserar samhället, brist på demokrati och ekonomisk stabilitet och att det inte bara finns en förklaring utan flera, inklusive de ideologiska.

Lilly-Ann anser att det förvisso finns flera tydliga realhistoriska och ideologiska likheter mellan nazism och kommunism men framhåller att denna jämförelse ändå inte är fruktbar, eftersom det är lätt att hamna i fällan att jämföra offertal:

Det blir bara siffror. Framför allt i ett pedagogiskt perspektiv så tycker jag att det ger ingenting. [...] Jag undviker det här genom att ha det här temat, "folkmord och etnisk rensning", där jag tar upp det här på olika sätt [...] och se [...] vilka faktorer som kan leda fram till folkmord.

Louises och Lilly-Anns sätt att generalisera terror- och folkmordshistorien verkar närmast ha ett pedagogiskt syfte. I sina svar väjer de nämligen inte för något exempel på terror i historien. Snarare är de inriktade på att lösa de pedagogiska problem som undervisning i folkmord för med sig.

Trivialisering

Stalin gjorde på något årtionde vad som tog 60–70 år för liberalerna i England på 1700–1800-talen, för det han gjorde var ju en industrialisering, som krävde massor med människoliv, men det gjorde ju industrialiseringen i England också, ungefär lika många människoliv med ungefär samma brutalitet [...] Manchester var väl inte så jädra mycket bättre än Auschwitz i vissa avseenden.²²¹

Att jämföra offren för terrorn i 1930-talets Sovjetunionen med dem som dukade under för industrialiseringen i England kan beskrivas som ett sätt att trivialisera de sovjetiska offrens lidande. I England fanns givetvis ingen motsvarighet till de massavrättningar, den breda terror och tortyr som under säkerhetspolisen NKVD:s ledning förekom i Sovjetunionen. Avståndet

²²¹ Leif-Erik.

mellan de två företeelserna måste sägas vara alltför stort för att ett enkelt jämfällande ska kunna göras.

Med en historiebrukstypologi som har utarbetats av Klas-Göran Karlsson, kan denna jämförelse beskrivas som ett politisk-pedagogiskt historiebruk. Ett sådant bortser från skillnaderna mellan dåtida och nutida företeelser och inriktar sig i stället helt på likheter. Det enkla jämfällandet, som är det vetenskapliga bruket främmande, syftar till att väcka debatt eller på annat sätt vinna uppmärksamhet för en nutida företeelse. Inte sällan utnyttjas på detta sätt starkt laddade företeelser som förintelsen.²²²

Varför Leif-Erik gör denna jämförelse eller varifrån den kommer kan vara vanskligt att påvisa, men som så många andra svar i detta intervju-material kan även denna jämförelse ses som en etablerad föreställning. Den förekommer redan i Deutschers nämnda och berömda Stalinbiografi, där Deutscher griper tillbaka på Marx' beskrivning i *Kapitalet* av kapitalismens blodiga och våldsamma uppkomst och utveckling:

Marx sammanfattar sin bild av den engelska industriella revolutionen på följande sätt: "Kapitalet kommer [till världen] drypande från huvud till fot, ur varje por, av blod och smuts" På samma sätt kommer till världen – socialismen i ett enda land.²²³

I Leif-Eriks trivialisering tillkommer ett tredje led: Auschwitz. Industristaden Manchester sägs inte vara så mycket bättre. Med tanke på vad som faktiskt jämförs, Sovjetunionen och England, skulle man kanske ha väntat sig att Manchester skulle ha ställts vid sidan av Magadan och lägren i Kolyma. Att just Auschwitz väljs kan bero på att detta är den berömda symbolen för mänsklig förintelse och förnedring. Namnen på de sovjetiska slavarbets- och koncentrationslägren torde däremot vara relativt okända för en svensk allmänhet. Om man skulle leta efter en motsvarighet i symbolvärde, fick det bli det idag gängse namnet på lägersystemet: GULAG.

Valet av Auschwitz kan emellertid också bero på en strävan att avleda uppmärksamheten från de sovjetiska lägren. I stället förs industrialiseringen i England samman med förintelsen. Manchester exemplifierar här den liberalkapitalistiska industrialiseringen, vilken ställs mot förintelsen i Auschwitz-Birkenau. Komparationen haltar av uppenbara skäl, då det inte

²²² Klas-Göran Karlsson 2009, s. 59, 66–67.

²²³ Isaac Deutscher 1980, s. 266.

finns ett gemensamt jämförelseled, om man inte händelsevis tänker sig att Manchester är ett slags koncentrationsläger och Auschwitz ett exempel på industrialisering. I det sovjetiska fallet förekommer däremot exempel på industrialisering och koncentrationsläger i ett och samma system, såsom i Magadan. Denna koppling har i föreliggande jämförelse inte gjorts. I stället har industrialiseringen lyfts fram och lägren undvikits.

Konceptualisering

När vi talar om och diskuterar olika företeelser, tar vi ofta vissa saker för givna. Ibland, inte minst i vetenskapliga sammanhang, reses emellertid särskilda krav på att de begrepp vi använder ska definieras. Vilket innehåll och omfång har exempelvis ”demokrati”? Vad förenar alla de system vi subsumerar under detta begrepp? Borde vi här inte ha flera begrepp, eller ska vi välja ett annat, eftersom det vi nu har kanske leder tankarna i fel riktning?

Konceptualisering kan ses som ett vanligt tillvägagångssätt i vetenskapen. Det som ska undersökas måste definieras. Om det inte finns en gemensam förståelse av begreppen, kommer kommunicerandet av de vetenskapliga resultaten att utsättas för hinder, och det ofta hörda kravet på intersubjektivt provbarhet kommer därigenom att försvåras eller omöjliggöras.

Emellertid behöver inte konceptualisering betingas av enbart eller ens i första hand av vetenskapliga hänsyn. Den kan också utgöra en särskild strategi som tillämpas av andra skäl. Problemet med denna dubbelhet kan illustreras med hur begreppet ”kommunism” problematiseras. En underliggande premiss för Forum för Levande historias upplysningskampanj om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer är ju att Sovjetunionen, Kina och Kambodja alla utgör exempel på kommunism. Annars skulle man ha behövt minst tre olika kampanjer eller undvikit ordet ”kommunism” helt och hållet. Denna studie undersöker forskares och lärares bearbetning av den kommunistiska erfarenheten med avseende på de tre nämnda regimerna och utgår därför också från samma antagande. Däremot förutsätter inte intervjufrågorna att informanterna också måste godta denna premiss. De kan därför i sina svar lämna alternativa begreppsbestämningar.

Så menar exempelvis Fredrik att kommunismen inte är så enkel som nazismen, vilken bara fanns i en stat under en begränsad tid, utan involverar

rätt många stater under en väldigt lång tid, och du har att göra med rörelser i ytterligare en jättestor mängd stater. Hur ska du [...] Vilken kommunism? Är det just Stalin mellan -29 och -39, när det var som värst?

Fredrik ogiltigförklarar den totalitaristiska jämförelsen, då han menar att den bortser från det problem att det ena ledet, kommunismen, tillåts beteckna en mängd disparata företeelser. Ett liknande sätt att resonera återfinns hos Filip, som anser att ”det är så många olika sorters kommunism i så många olika tidsepoker, så att det är svårt att prata om en enhetlig [kommunism]”. Av Fannys svar framgår att hon betraktar ett dylikt resonemang som ett sätt att slingra sig:

[D]et finns ändå vissa gemensamma nämnare, och det har med demokrati att göra [...] [D]et finns ett odemokratiskt element och determinism [...] som gör att varje sådant system som sätts i verket som bygger på någon av de byggstenarna kommer att sluta med att det blir så sårbart att någon människa utnyttjar det för våldsamma och odemokratiska syften.

Ibland låter man konceptualiseringen mynna ut i en kedja av obesvarade frågor. Om Lenins ideologi säger Frank-Arne att ”[h]ans kommunism är elektrifiering och sovjetmakt – vad betyder det?” Vid karakteriseringen av Sovjetunionen resonerar han:

”Diktatur” är också ett sådant här konstigt begrepp. Jag vet inte. Jag tycker Sovjetunionen är väldigt speciellt. Och var det socialism? Vad är socialism? Lika odefinierat som kommunism. Dario Fo eller Pol Pot? Vad förenar de två?

Också Fredriks svar resulterar i frågor: ”Men vad är en ideologi?” eller ”Vad är en klass?”, och om uppgiften att undervisa om uppkomsten av terror i Sovjetunionen menar han att ”det är ju några lektioner med bara en massa frågetecken”.

Ibland ogiltigförklaras själva försöket till begreppsdefinition. Fritz-Gustaf menar att många har kommit att missuppfatta bilden av bas och överbyggnad hos Marx och tolkat det som ett enkelt förhållande mellan orsak och verkan, när det i själva verket råder ett växelspel, *dialektik* i marxistisk terminologi, dem emellan. Med hänvisning till historikern Eugene Genoveses studier av det amerikanska slavsamhället framhåller Fritz-Gustaf att det här är överbyggnaden, medvetandet, som styr, inte tvärtom. De som inte kan godta denna slutsats har helt enkelt missförstått Marx i en

missriktad konceptualiseringssträvan, ty ”Marx begrepp, det var inte definierbara begrepp, utan det var aspekter av helheten”.

Om denna förklaring av Fritz-Gustaf används som strategi, kan den sägas tjäna syftet att visa att den determinism som hålls fram som typisk för sovjetkommunismen inte fanns hos Marx eller västerländska marxister. Därigenom kan Marx och västerländsk marxism räddas undan en tungt vägande kritik.

De konceptualiseringsstrategier som här har redovisats går i två motsatta riktningar. I det ena fallet betonas helheten, som sägs inte kunna reduceras till sina delar. Det är med andra ord oriktigt att lyfta ut detaljer och studera dem var för sig. I det andra fallet betonas delarna, vilka vid närmare studium visar sig inte kunna ingå i den antagna helheten. I det första fallet underkänns alltså delarna, i det andra helheten.

Fritz-Gustafs konceptualisering av marxism innebär att hela teoribygget måste beaktas. Att försöka bestämma exempelvis ”bas” och ”överbyggnad” utan hjälp av hela teorin är lönlöst. Filips och Fredriks konceptualisering av kommunism går däremot i den andra riktningen. Helheten blir här ifrågasatt, då de däri ingående delarna är varandra så olika att de inte kan subsumeras under det enkla begreppet ”kommunism”.

Dessa divergerande förhållningssätt är inte nödvändigtvis varandra uteslutande. Det är fullt möjligt att samtidigt hävda exempelvis att den marxistiska teorin måste beaktas i dess helhet och att anse de olika praktiska tillämpningarna av denna teori, de olika ”kommunismerna”, som disparata fenomen, utan att man för den skull behöver göra sig skyldig till en motsägelse. Det kan emellertid konstateras att båda dessa strategier för att förhindra definitionsförsök är för handen i föreliggande material och att de tecknar en rörelse i motsatta riktningar.

Samma sätt att konceptualisera kan åskådliggöras genom exempel utanför detta intervjumaterial. Intellectuella på besök i kommunistiska länder har inte sällan tecknat en ljus bild av samhället i dess helhet, även av företeelser som terror och skådeprocesser, som i fallet med Sovjetunionen på 1930-talet, eftersom

the attractive features of Soviet society formed a "package" which was hard to pull apart. They could not bring themselves to think or say, for instance, that the decline of illiteracy and infant mortality was admirable but clearly the Purges and police terror were not [...] Either the Soviet Union was wholly or overwhelmingly admirable and exhilarating, or else it ceased to be of interest altogether.²²⁴

Det andra exemplet utgörs av revisionisterna inom sovjetforskningen, vilka har ifrågasatt den totalitära modellen och dess helhetsanspråk. En viktig strävan härvidlag har varit att visa att begrepp som "terror" eller "Stora terrorn" i själva verket täcker många olika företeelser, varför "the historian must break down the big composite phenomenon into separate, analyzable parts".²²⁵ Fitzpatrick menar med hänvisning till yngre forskare, som James Harris och Paul Hagenloh, att detta arbete är på gång och att resultatet visar att föreställningen om "Stora terrorn" eller skådeprocesserna 1936–38 som ett enhetligt fenomen helt enkelt måste överges.²²⁶ Fitzpatrick hyser inga tvivel om att forskningen framgent kommer att identifiera fler separata typer av terror. Först när detta arbete väl är gjort, "we will be immeasurably better equipped to tackle the task of synthesis".²²⁷

Denna inriktning på studium av delarna har beskrivits som en form av disaggregering. Revisionisterna har på detta sätt velat studera det sovjetiska samhället på samma sätt som socialhistoriker beskriver andra samhällen. För de totalitaristiska kritikerna innebär disaggregering i det sovjetiska fallet emellertid ett fjärmande från vad som är viktigast. Revisionisterna misstänks härigenom blunda för terrorns offer och utveckla ett försvar för stalinismen. Vad som i denna konflikt egentligen står på spel uppges vara socialismen och dess eventuella sammankopplande med offren för den stalinistiska terrorn.²²⁸ Med andra ord beskrivs här en inomvetenskaplig kritik bland sovjetforskarna, där vissa revisionister anklagas för att tillämpa en konceptualiseringsstrategi för att urskulda stalinistisk repression.

²²⁴ Paul Hollander 1997, s. 166–167.

²²⁵ Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 258.

²²⁶ Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 258–259.

²²⁷ Sheila Fitzpatrick 2000b, s. 260.

²²⁸ "From the Editor: Controversy", 1986, s. V–VI.

Sammanfattning

I detta kapitel har några i materialet framträdande historiekulturella strategier valts ut. Vissa av dessa, såsom kontextualisering, kan beskrivas som gängse vetenskapliga metoder för att skapa historiska förklaringar, likaväl som särskilda strategier för historiebearbetning i en annan bemärkelse än den snävt vetenskapliga. De presenterade exemplen kan åskådliggöra denna vidare eller djupare syftning, inte minst då strategierna leder till motsägelser.

Leif-Erik och Filip kontextualiserar sålunda först bort moral respektive ideologi generellt från historiska brott men för sedan in dem i det nazistiska sammanhanget. I dessa fall sker en selektiv kontextualisering, där en deklarerad principiell hållning till ideologi och moral vid förklaring av historiska företeelser bibehålls i kommunistisk men inte nazistisk kontext. Selektiviteten kan här sägas vara betingad av ideologiska och moraliska, inte främst eller enbart av vetenskapliga, skäl.

En skillnad mellan nazism och kommunism, vilken inte ska ses som en motsägelse, blir också följderna av Filips och Fredriks konceptualisering, enligt vilken begreppet ”nazism” motsvarar en företeelse, medan ”kommunism” inrymmer många sinsemellan olika företeelser. Denna strategi syftar i föreliggande fall, tydligast hos Fredrik, till ett ogiltigförklarande av den totalitaristiska jämförelsen. Även här är en selektivitet verksam, vilken kan beskrivas som ideologiskt betingad. Att det bakom en sådan strategi verkligen finns ett sådant intresse bekräftas av att Fanny explicit avvisar den såsom ett sätt att slingra sig och som en vägran att befatta sig med det odemokratiska och våldsamma elementet i kommunismen. Genom dessa tre forskares svar aktualiseras alltså en motsättning dem emellan beträffande historikers sätt att förhålla sig till olika ideologier, en motsättning som kan anges som ideologiskt motiverad.

Det finns i intervjumaterialet en märkbar skillnad mellan professionerna i sättet att använda de i detta kapitel beskrivna strategierna. Likaså framträder en tydlig skillnad mellan företrädarna för de två paradigmen totalitarism och revisionism. Det är sålunda nästan bara forskare representerade i detta kapitel, däribland samtliga revisionister. Tre lärare förekommer. Av dessa visar två, Lilly-Ann och Louise, med sin generalisering inget exempel på ideologiskt eller moraliskt betingad selektivitet utan snarare en strävan att lösa ett pedagogiskt problem hur man bäst undervisar om och förklarar terror och folkmord, var än sådant förekommer.

Strategierna hos den tredje läraren, Leif-Erik, kan däremot anses ha djupare förankring än de rent pedagogiska eller historievetenskapliga bevekelsegrunderna. Utöver den selektiva kontextualiseringen av moral som redan nämnts ovan, bör här hans trivialiseringsstrategi särskilt lyftas fram. Leif-Eriks svar på intervjufrågorna kan tyckas vara motsägelsefulla. Han har ju deklarerat sig själv som antikommunist och bestämt tagit avstånd från sovjetkommunismen, även från Lenin, som han menar fullständigt förvred Marx lära och förvandlade den till en förtryckande religion (se kapitlet om ideologi och praktik). Varför väljer han då att trivialisera offren för sovjetterrorern och förintelsen genom att jämföra dem med offren för industrialiseringen i England? En blick på vad han svarat i övrigt kan kanske ge svar på frågan. Han anser att kommunisterna till skillnad från nazisterna utförde terrorhandlingar därför att de helt enkelt var tvungna. De ord han lägger i mun på kommunisterna blir därför: "[E]ftersom den historiska utvecklingen kräver detta av oss, så är vi tvungna, även om det är tråkigt att massmörda." Vidare anser han att kommunismen är en vacker dröm som är hemsk därför att den misslyckades, medan nazismen är en ond dröm som är hemsk därför att den lyckades.

Mot bakgrund av det hittills anförda och med tanke på vad han tidigare uppgivit om sin på marxistisk grund vilande världsuppfattning finns det starka skäl att antaga att Leif-Erik – trots sin uttalade antikommunism – ändå hyser sympati för det sovjetkommunistiska experimentet. När kritik riktas mot Sovjetunionen, mot det som anses vara dess värsta erfarenhet, stalinismen, drar han därför en parallell med kapitalismens framväxt i England, som redan Karl Marx i *Kapitalet* hade skildrat som en mycket våldsam och blodig process. Som nämnts i kapitlet om den förkättrade jämförelsen anser Leif-Erik att det är relevant att med avseende på brott mot mänskligheten föra in liberalism och kapitalism i samma jämförelse som nazism och kommunism. På detta sätt kan han neutralisera negativa intryck från det kommunistiska Sovjetunionen genom att hävda att det inte är bättre ställt i ett kapitalistiskt land som England. Ett ytterligare steg i denna neutralisering tar Leif-Erik genom att så gott som jämföra Manchester med Auschwitz, varigenom det kapitalistiska exemplet förbinds med det som Leif-Erik betecknat som den onda nazistiska drömmen, i kontrast till den goda kommunistiska drömmen.

Med undantag av denne lärare är det annars bara forskare som använder de behandlade strategierna på liknande sätt. Bland dessa sju forskare återfinns samtliga fem i denna undersökning förekommande revis-

ionister, vilka sålunda utmärker sig även i detta avseende. Av de två totalit-
aristerna har Filip redan behandlats ovan i samband med contextualisering
av ideologi. Den andre, Fritz-Gustaf, gör en konceptualisering av marxismen
som passar väl in i hans i övrigt tydliga åtskiljande mellan en brottslig
kommunism och en rumsren västerländsk marxism.

De fem revisionisterna tillämpar strategier på följande sätt. Frans-
Henrik och Finn-Harald contextualiserar våldet efter oktober 1917 så att
detta förklaras funktionellt, inte som en intention från Lenin eller de andra
bolsjevikiska ledarna. Denna strategi kan, inte minst mot bakgrund av övriga
svar informanterna lämnat, tolkas som ett försvar av våldet eller ett hän-
skjutande av ansvaret för detsamma till de icke-kommunistiska ledarna.

Fredrik och Flemming placerar genom en generalisering den ryska
revolutionen i ett mönster som är giltigt för alla revolutioner. Härigenom
åstadkommer de att våldet kan tillskrivas mönstret, inte kommunismen.
Belysande är Flemmings uttryckliga avvisande av nazismen som en revolut-
ion, varigenom våldet i detta fall kan tillskrivas ideologin. Skillnaden mellan
förövarna av brott i det kommunistiska och nazistiska fallet har Flemming
på annat ställe (se avsnittet *Kommunism som löfte*) förklarat som att de förra
till skillnad från de senare tyckte att det var sorgligt att behöva avrätta
människor.

Slutligen kan nämnas Fredriks och Frank-Arnes konceptualiserings-
strategi att genom motfrågor förhindra varje försök att närmare definiera
begreppet "kommunism", vilket har till följd att det egentligen inte går att
resonera om det som denna studie undersöker och som var innehållet i
Forum för levande historias upplysningskampanj, nämligen brott mot
mänskligheten under kommunistiska regimer.

Kommunism som hot och löfte

Det sovjetkommunistiska projektet har ibland beskrivits som ett storslaget men fåfängt försök att förverkliga en utopi.²²⁹ Överallt, skriver Martin Malia, tvangs människor ta ställning för eller mot experimentet, vilket för miljoner över hela världen innebar antingen socialistiskt hopp eller totalitaristisk terror.²³⁰ Experimentet slutade i katastrof, varför det bara kan beskrivas som en tragedi, så mycket mera som syftet med oktober 1917 inte var mindre än att föra mänskligheten, för att tala med Marx, ”från nödvändighetens till frihetens rike”.²³¹

För att förstå 1900-talets stora politiska mytologier, fascismen och kommunismen, och deras tjuskraft måste vi, anser François Furet, gå tillbaka till tiden för deras födelse, till den tid då de utgjorde hopp och ännu inte förknippades med katastrof.²³² Medan det efter 1945 har blivit i det närmaste omöjligt att föreställa sig nationalsocialism som ett löfte, har kommunismen genom den sovjetiska segern i andra världskriget kunnat fortleva. Dessutom har den underbyggts av föreställningen om det successiva, genom olika stadier historiska framåtskridandet, där kapitalismen antogs direkt öppna vägen till socialism och kommunism. Denna föreställning är så stark att den låter oss förstå eller återuppliva det hopp som den kommunistiska idén en gång födde fram i början av förra seklet, även om vi däri-genom riskerar att underskatta eller förneka den slutliga katastrofen.²³³

Förutsättningen för Malias och Furets analyser av kommunismen är att den en gång ingöt hopp hos människor om övergång till ett bättre samhälle

²²⁹ Martin Malia 1994, s. 15.

²³⁰ Martin Malia 1994, s. 1.

²³¹ Martin Malia 1994, s. 4.

²³² François Furet 1995, s. 17.

²³³ François Furet 1995, s. 17.

men att dess omsättande i verklighet resulterade i ett skräcksamhälle, präglat av terror, GULAG och kollaps, lämnande inget av värde efter sig. Båda behandlar kommunismen som ett avslutat fenomen; Furet hävdar rentav att med Gorbatsjovs Sovjetunionen dog inför våra ögon alla former av kommunism.²³⁴ När detta väl är sagt, må det ändå framhållas att båda till- erkänner den grundläggande idén, som de menar orsakade katastrofen, en attraktionskraft även i framtiden:

The socialist idea will surely be with us as long as inequality is, and that will be a very long time indeed. Yet socialism can hardly persist in its previous forms.²³⁵

Frågan är ifall kommunismen än idag, två decennier efter Berlinmurens fall och Sovjetunionens kollaps, kan utgöra ett hopp för människor i Sverige och huruvida den oenighet som finns i den svenska historiekulturen beträffande kommunismen kan förklaras genom att den hos vissa väcker fruktan, medan den hos andra ingjuter hopp.²³⁶

Kommunism som löfte

Som tidigare i ett teorikapitel har beskrivits om historiemedvetandets förutsättningar ingår i vår bearbetning av historien en viss förväntan inför framtiden. Hos informanterna i denna undersökning framkommer ibland då de förklarar företeelser i den kommunistiska historien mer eller mindre explicita uttryck för en hoppfull förväntan. I tre avseenden kan en sådan skönjas: för det första i en deltagande inlevelse i det som gick fel, för det andra genom förslag på hur socialismen skulle kunna förverkligas och för det tredje genom tillskrivandet av de historiska aktörerna olika känslor.

Det sätt varpå Flemming svarar kan tjäna som illustration till det nyss sagda. Han anser att

²³⁴ François Furet 1995, s. 571

²³⁵ Martin Malia 1994, s. 514

²³⁶ Rubriken i detta kapitel har nästan ordagrant hämtats från Håkan Blomqvist & Lars Ekdahl (red.) 2002

[e]n sak som går fel i den socialistiska, kommunistiska rörelsen, det är ju en överdriven framstegs- och teknikoptimism [...] Stalins försök att modernisera, teknologisera, industrialisera [...] ett utslag för en ensidighet som utvecklas, som inte finns hos Marx och Engels.

Han menar att det finns en förklaring till den överdrivna framstegs-optimismen; världskriget och inbördeskriget gjorde att man måste påskynda den tekniska utvecklingen, ”men man kanske inte skulle ha gjort det på det sättet”. Om bolsjevikpartiet sägs att det var olyckligt att det blev underjordiskt och terroristiskt men att det även härför fanns nödvändiga skäl, såsom inbördeskriget. Likaså har det ”varit oturligt för den socialistiska, kommunistiska rörelsen att den [...] blivit för marxistisk”. Om utvecklingen här gick i fel riktning, föreslår Flemming en lösning för denna rörelse: ”Jag tror den skulle tjäna mycket på att lyfta fram mer utopiska socialister, frihetliga socialistiska traditioner”. Vidare ser han en fara i det starka betonandet av det kollektiva ägandet:

Jag tror att man ska se att socialismen i grunden är en morallära [...] Om den moralen förverkligas, jämlikhet, solidaritet och så, så spelar det inte så stor roll hur ägandeformerna är.

Marx och Engels hade lyft fram avskaffandet av den privata äganderätten som kvintessensen av kommunismens teori.²³⁷ På bekostnad av denna princip vill alltså Flemming i stället betona de moraliska idéerna om jämlikhet och solidaritet. I just detta avseende överensstämmer Flemmings uppfattning med den Karl Popper gör sig till tolk för. Popper menar att Marx undvek att formulera sig i moraliska termer eller underskattade sina moraliska idéers betydelse, medan i själva verket ”the secret of his religious influence was in its moral appeal, that his criticism of capitalism was effective mainly as a moral criticism”.²³⁸

Flemming godtar inte heller den deterministiska förklaringen att en socialistisk revolution inte kunde vara möjlig i det för lite industrialiserade Ryssland. Tvärtom skulle det ha gått utmärkt väl att införa socialism i ett enklare bondesamhälle. Detta förslag till alternativt sätt att realisera socialismen upphäver emellertid inte den marxistiska teorins giltighet: ”Den materialistiska historiefuppfattningen är helt korrekt, tror jag [...] den

²³⁷ Karl Marx & Friedrich Engels, 1964, s. 35.

²³⁸ Karl Popper 2003, s. 232.

marxistiska analysen [...] är överlägsen när det gäller att förklara historisk utveckling”. Vad Flemming i stället föreslår är alltså att determinismen lyfts bort från historiematerialismen.

Som hittills visats finns det mycket i den kommunistiska historiens faktiska utvecklingsväg som Flemming beklagar. Genom sina svar ger han dessutom flera förslag på hur en alternativ väg skulle kunna se ut. Något som också kan anses utgöra grunden för en positiv förväntan inför framtiden är bedömningen av de historiska aktörernas känsloliv. Om Lenin säger Flemming att ”[han] förstod hur svårt det var att vara en levande, varm människa och samtidigt göra en massa jävla vidriga saker”. Lenin var en varm människa, men han tvingades fatta fel beslut. På samma sätt beskrivs Trotskijns predikament: han ”förstår att det är något genuint sorgligt att han tycker att han måste skjuta desertörer”. Detta ställer Flemming i kontrast till de nazistiska aktörerna, som inte tycker det är sorgligt eller beklagansvärt att skjuta folk.

En liknande skillnad gör Leif-Erik, som menar att nazisterna förhärlicade dödandet, medan kommunisterna massmördade, inte därför att det var roligt att döda utan därför att den historiska utvecklingen helt enkelt krävde detta av dem. Den kommunistiska drömmen sägs vara vacker men den nazistiska djupt ondskefull.

Om dylika resonemang betraktas som strategi, skulle de kunna beskrivas som *humanisering* (av kommunistiska aktörer) och *dehumanisering* (av nazistiska aktörer). Ett annat sätt att beskriva strategin är *kontextualisering* och närmare bestämt det Paul Hollander benämner *contextual redefinition*.²³⁹ Härmed menas att företeelser omdefinieras, får en ny innebörd, då de påträffas i en särskild kontext. Sålunda plågade förekomsten av fattigdom i västvärlden den amerikanske författaren Theodore Dreiser. På besök i Moskva mötte han visserligen också fattigdom, men åsynen av trasiga tiggare oroade honom inte, då dessa i en socialistisk kontext kunde betraktas på annat sätt: ”There are beggars in the streets ... But Lord, how picturesque!”²⁴⁰

I vårt fall innebär kontextuell omdefiniering att fenomenet massavrättning kan ges två olika innebörder genom att placeras i två olika kontexter, en kommunistisk och en nazistisk. I det förra fallet handlar aktörerna under tvång och bibehåller sin mänsklighet. I det senare fallet

²³⁹ Paul Hollander 1997, s. 109.

²⁴⁰ Paul Hollander 1997, s. 111.

handlar aktörerna utifrån sin vilja att släcka människoliv och blir därmed avgjort omänskliga.

Med hänvisning till Rüsens beskrivning av bearbetningen av förintelsen kan dessa strategier sägas ha funktionen att detraumatisera den kommunistiska terrorhistorien, tillskriva aktörerna humanitet och friskriva dem från skuld för brott genom att hänvisa till att de handlat under tvång i form av goda ideal och under yttre omständigheter som krig och motstånd. Härigenom skapas möjlighet att alltfört knyta förhoppningar till kommunismen och dess löften och förhindra eller bortmota ett trauma, som enligt Rüsens innebär ett handikapp för det praktiska livet, försåvitt massavrättningar i kommunistiska regimer för svenskar kan utgöra ett sådant trauma.

Ett lite annorlunda sätt att resonera kring dessa erfarenheter, i detta fall repressionen i Maos Kina, framför allt under kulturrevolutionen, står Frank-Arne för. Efter att ha framställt allt det goda som där gjordes för vanliga människor, vars fattiga barn bereddes tillträde till skolan och vars äldre fick motta vård och vars medellivslängd drastiskt ökades, bemötte han intervjuarens påpekande att det under denna tid ju också var en massa miljoner människor som fick sätta livet till med svaret: ”Ja, men ändå fler som fick leva.”

Detta kan tolkas som att terrorn urskuldats, men i själva verket visar Frank-Arne i sitt fortsatta resonemang att han inte erkänner något massdödande. Han ifrågasätter offertalen och menar att dessa bygger på nedgångar i födelsetalen, inte på antalet dödade. Med det som närmast kan betecknas som en trivialisering föreslår han därför att man kan tillämpa samma metod på Västeuropa och dagens Ryssland och jämföra 1940-talets födelsetal då och nu och sedan lägga ihop dödsoffren. Den outtalade slutsatsen tycks vara att Kina och Västeuropa skulle hamna på samma siffror.

Kommunism som hot

Som framgått av vad som redovisats i tidigare kapitel har få informanter gjort några tydliga kopplingar mellan kommunistisk ideologi och terror. Till skillnad från vad fallet är med nazismen, där ingen informant uttrycker något annat än negativ förväntan, är det alltså få som uppfattar kommunistisk ideologi som ett hot, på det sätt som Malia och Furet gjorde. Ingen

informant går heller så långt att de betraktar kommunismen som något ont. Tvärtom värjer sig informanterna mot applicerande av begreppet ”ont” och ”ondska” på kommunismen. Även i detta avseende råder en markant skillnad gentemot nazismen.

Den informant som klarast förbinder kommunism med hot är Fanny, som menar att själva ideologin utgör ett problem, vilket hon beskriver i termer av determinism och brist på demokrati. Fanny förklarar varför det är så känsligt att bedriva vänsterpolitik, samtidigt som man är antikommunist: ”ett angrepp på kommunismen uppfattas som ett angrepp på visioner om ett jämlikare samhälle”. Fanny anser att kommunisterna helt enkelt har ”kapat” idén om jämlikhet. Enligt henne går det verkligen att förena jämlikhet och demokrati, dock bara inte inom ramen för kommunismen.

Lars-Olof och Leif-Erik utmålar också kommunismen som ett hot men inkluderar däri inte marxismen. Till detta ska också sägas att den senare understryker att kommunistens dröm är vacker. Hos övriga informanter sker ingen direkt koppling mellan kommunism och hot. Ofta pekas i stället vissa exempel ut som problematiska. Sålunda understryker Frans-Henrik, Frank-Arne, Finn-Harald och Flemming kommunismens brottsliga utveckling under Stalin. Som tidigare redovisats är det också flera lärare som på detta sätt drar en gräns mellan Lenin och Stalin, där Lenin får stå för den goda kommunismen, även om dessa lärare ofta inte kan fastställa vari detta goda skulle bestå.

En annan gränsdragning är den mellan å ena sidan asiatiska former av kommunism, i Sovjetunionen, Kina och Kambodja, och å andra sidan europeiska eller västerländska varianter av marxism och kommunism, där de senare sägs inte uppvisa de drag som förknippas med våld, terror och brott mot mänskligheten, bland annat därför att den västerländska kommunismen inte tror på en historisk determinism eller på satsen att ändamålen bör helga medlen.²⁴¹

Flera informanter menar att hotet inte är ideologin utan kriget. I Ryssland innebar detta att första världskriget och inbördeskriget förvandlade en fredlig revolution till en krigisk.²⁴² Åter andra pekar på ideologiska avsteg. Ludvig anser att våldet och terrorn i Sovjetunionen kan förklaras med tankefel, vilket skulle bestå i ett ortodoxt omfattande av ett slags determinism, som var Marx främmande.

²⁴¹ T.ex. Fritz-Gustaf.

²⁴² T.ex. Finn-Harald.

Slutligen kan nämnas förklaringen att den mest kritiserade delen av den kommunistiska historien, stalinismen, i själva verket inte var en vidareutveckling av kommunismen utan huvudsakligen en återgång till tidigare, tsarryska förhållanden. Denna förklaring har främst förknippats med sociologen Nicholas Timasheffs beskrivning av det stora återtåget, *the great retreat*.²⁴³ Filip beskriver det sålunda:

Man kan se Lenins regim [...] som ett brott mot en tidigare rysk [...] tradition [...] och sedan kan man se Stalins regim som en kontinuitet i en äldre rysk tradition utav ortodoxi och totalitarism och [...] tsarism, ja, han är en liten tsar då.

Just det sista återkommer hos flera informanter. Stalin ses som en i raden av ryska tsarer. Fredrik frågar sig om Stalin kanske främst var tsarist. Louise föreslår att Stalin kanske var en ny tsar och Mao en ny kejsare. Kontinuiteten med det prebolsjevikiska Ryssland understryks genom förklaringen: ”Det är bara det att diktaturen fortsätter, men den tar sig ett annat namn”. Uttalandet etablerar också en direkt förbindelse mellan Mao och det kinesiska kejsardömet. Likaså beskriver Linda-Marie Mao som en ”röd kejsare” och Stalins och Lenins behandling av medborgarna som en fortsättning på de maktmetoder som tillämpades av Tsarrysland.

En funktion av att på detta sätt konceptualisera Stalin och Mao som kejsare är att orsaken till repression och brott mot mänskligheten kan lyftas ut ur ett kommunistiskt sammanhang. Repressionen fanns ju under kejsardömet, vilket sägs ha återupprättats med Stalin och Mao. Alltså kan det inte handla om kommunism, i alla fall inte i någon marxistisk mening, eftersom den inte innebär en återgång till feodala förhållanden utan tvärtom pekar framåt mot ett samhälle och ett ekonomiskt system som följer efter såväl feodalism som kapitalism. Med andra ord är det inte kommunismen som i detta avseende utgör ett hot utan i stället inslag av äldre samhällsformer.

Att det är just dessa ledare som beskrivs som kejsare är nog ingen slump. En jämförelse kan göras med Hitler. Trots att denne också fötts in i ett kejsardöme, brukar ingen kalla honom för den nye eller brune kejsaren. Att så göra vore – mot bakgrund av ovanstående resonemang – ett avsteg från det entydigt hotfulla med nazismen.

²⁴³ Nicholas Timasheff 1946.

En annan tolkning är också möjlig. En del uttryck och föreställningar kan vara så väl inarbetade att de används utan närmare eftertanke. De tillhör de i historiekulturen oss givna inre förutsättningar som Rösen skriver om (se kapitlet *Historiebearbetningsteori*). Så verkar vara fallet med Stalin som den nye tsaren och Mao som den nye kejsaren. Sålunda var det näppeligen ett försök att rädda kommunismen undan samröre med de stalinistiska förbrytelserna då Simon Sebag Montefiore i titeln på sin Stalinbiografi använde uttrycket ”den röde tsaren”.²⁴⁴

Hotet och löftet i debatterna om Forum för levande historia

Exempel på liknande resonemang kan också hämtas utanför intervju-materialet. Håkan Blomqvist framhöll att den marxistiska idén om arbetarklassens frigörelse utgjorde ett hopp för förtryckta människor världen över. Att kommunismen sedan trots allt blev så brutal som den blev, måste enligt Blomqvist förstås i sitt sammanhang. Hit hör det våld och den nöd som åstadkoms av kapitalism och imperialism och senare också stalinism. Blomqvist kritiserade Forum för levande historia för att bortse från dessa sammanhang, vilka enligt honom innebar det verkliga hotet. Förvandlingen av det ursprungliga löftet från oktober 1917 till förtrycket under Stalin kan inte förstås utan att man studerar ”den värld som bombade idealen till grus”.²⁴⁵

Vid tiden för bildandet av myndigheten Forum för levande historia skrev tre historiker den granskande artikeln ”Om detta må ni icke berätta”.²⁴⁶ Huvudkritiken mot myndigheten gällde dess skeva urval:

”Ondskan” placeras konsekvent utanför Västerlandets liberalkapitalistiska civilisation [...] Likaså fattas varje antydning om de jättelika massakrer som under de senaste decennierna har utförts av de västliga stormakterna och/eller deras ombud (till exempel i Indokina, Östtimor, södra Afrika, Centralamerika).

²⁴⁴ Simon Sebag Montefiore 2004.

²⁴⁵ Håkan Blomqvist 2 april 2008.

²⁴⁶ Daniel Brandell, Martin Linde & Åsa Linderborg 2003.

Hotet kom alltså från icke-kommunistiska regimer. Det kom förvisso också från stalinismen, men detta hade enligt artikelförfattarna inte förtigits inom vänstern. Tvärtom hävdade de att ”de som verkligen kan stalinismens historia finns inom det socialistiska lägret”. I stället ville de fästa uppmärksamheten på ett annat hot: ”Frapperande ofta har illdåden begåtts i anti-kommunismens namn.” Vidare förde de fram vad som kan kallas tesen om det kontraproduktiva, det vill säga att en kampanj om kommunismen direkt motverkar sitt syfte att främja mänskliga rättigheter. I debatten var denna tes vanligt förekommande och utgjorde några år senare en bärande tanke i historieuppropet:

Som professionella forskare med historien som arbetsfält känner vi en växande oro över att historieämnet görs till slagfält för ideologiska regeringskampanjer och att den öppenhet, kritiska hållning och tolerans som Forum för levande historia var avsett att stimulera hotas.²⁴⁷

En diametralt annorlunda uppfattning hade Ana Maria Marti gjort sig till tolk för, då hon tvärtemot hävdade att Forum för levande historia inte gick tillräckligt långt i sitt avståndstagande från kommunismen.²⁴⁸ Enligt henne borde man upplysa svenskar om likheten mellan fascism och kommunism och att den senare ideologin, Marx och Engels ideologi, ledde till ”fysisk utplåning i massupplaga, till förintelse”. Uppfattningen att det skulle finnas en ursprunglig god tanke gav hon inte mycket för: ”Att kommunismen skulle ha ’en vacker teori’ är en skönmålning som – i bästa fall – beror på okunskap.”

Ett decennium tidigare hade Åsa Linderborg inför en planerad upplysningskampanj om kommunismen skrivit att ”[d]et är något unket med en statlig informationskampanj för att varna elever för en ideologi som påstås inskränka folkfrihet och demokrati”. Enligt Linderborg var det orimligt att föreställa sig kommunismen som ett sådant hot i dagens Sverige:

Det kan inte på allvar finnas någon som tror att svenska kommunister eller vänsterpartistiska riksdagsmän är våldsvärkare som vill massakrera sina meningsmotståndare.²⁴⁹

²⁴⁷ Peter Aronsson et al. 2 april 2008.

²⁴⁸ Ana Maria Narti 17 mars 2008.

²⁴⁹ Åsa Linderborg 9 februari 1999.

Den rakt motsatta uppfattningen kom i ett genmäle från Kristian Gerner:

Det är ett obestridligt faktum att man inte behöver påstå att kommunismen inskränker folkfrihet och demokrati. Det är exakt vad som har skett överallt och alltid när kommunister har erövat den politiska makten. Till yttermera visso har de alltid ”massakrerat sina meningsmotståndare”.²⁵⁰

Dessa nedslag i den offentliga debatten kan räcka. Fler liknande inlägg gjordes i tidningar, på bloggar, i radio och i andra sammanhang, som på samma sätt illustrerade spännvidden i uppfattningar om kommunismen som något i grunden gott eller ont. Skillnaden i uppfattningar var i dessa debatter större än i förhandenvarande undersökning, där ingen på samma entydiga sätt som Gerner eller i synnerhet Narti förbinder kommunism med hot eller ondska.

²⁵⁰ Kristian Gerner 1999, s. 278.

Slutsatser

Det i första kapitlet beskrivna problemet med den ännu två decennier efter kalla krigets slut klart märkbara oenigheten kring den kommunistiska erfarenhetens plats och roll i den svenska historiekulturen har utgjort utgångspunkten för denna studie. Materialet är med nödvändighet begränsat. Undersökningen innebär därför blott ett nedslag i historiekulturen och har tagit fasta på en konkret företeelse, historieuppropet, en omfattande och kraftfull akademisk protest mot statens initiativ att låta myndigheten Forum för levande historia lansera en upplysningskampanj om kommunistiska regimers brott mot mänskligheten.

Oberoende av vilka egentliga skäl undertecknarna har haft, kan upp-ropet betraktas ur åtminstone två perspektiv, dels som ett inlägg i debatten om vilken roll staten ska ha i historieskrivningen, dels som en protest mot ett visst sätt att presentera den kommunistiska brotthistorien. Det första perspektivet har här helt utelämnats till förmån för det andra. Det betyder inte att det första inte skulle vara viktigt eller värt att undersöka. Det utesluter inte heller möjligheten att de intervjuade skrev på uppropet främst eller enbart för att protestera mot statlig inblandning.

Emellertid finns det skäl för att ta fasta på det andra perspektivet. Detta fanns redan i upppropstexten och framträdde framför allt i den efterföljande debatten, som i hög grad kom att kretsa kring frågor om hur kommunism borde framställas och om vilka ideologiska bevekelsegrunder som egentligen låg bakom den ena eller andra framställningen.

Av uppropets undertecknare har nio disputerade historiker intervjuats. Därutöver har elva gymnasielärare i historia ingått i studien. Tillsammans utgör de tjugo informanterna en elit, vars historieförmedling kan antas vara betydelsefull för det sätt varpå den kommunistiska erfarenheten i svensk historiekultur bearbetas.

Intervjusvaren har analyserats utifrån de tre etablerade forskningsparadigmen rörande sovjetkommunismen: totalitarism, revisionism och postrevisionism, men också med hjälp av Rüsens historiedidaktiska teori och Festingers socialpsykologiska teori, ävensom med Hollanders sociologiska

undersökning av intellektuellas förhållningssätt till ideal och verklighet. Därutöver har exempel från andra inhemska och utländska källor tagits med för jämförelsens skull och för att kunna belägga vissa föreställningars gamla hemortsrätt i historiekulturen.

En genomgång av vilka övergripande förklaringsmodeller, paradig, som finns representerade i materialet, visar att femton informanter, däribland samtliga lärare, företräder en totalitaristisk modell, medan fem av de nio forskarna presenterar en revisionistisk dylik. Måhända avspeglar denna fördelning en utveckling som har skett efter kalla kriget, då totalitarismen vunnit ökat insteg.

Emellertid är det inte alls säkert att någon förändring har skett. Med tanke på vad som har tilldragit sig efter 1989 och 1991 efter kommunismens kollaps och kalla krigets slut, då arkiven i före detta Sovjetunionen öppnades och nya frågor ställdes och nya teoretiska infallsvinklar på kommunismen utvecklades, inte minst i form av ett nytt paradigm, postrevisionismen, och med tanke på behovet av orientering i en ny världsordning är snarast kontinuiteten det mest anmärkningsvärda. Ingen av informanterna befinner sig nämligen i närheten av någon postrevisionism. Inte heller tillmäts ideologi någon större betydelse, och frågor om politik och moral besvaras avvärjande. Det är just sådana företeelser som annars har uppmärksamrats i forskningen på senare tid. Sålunda har det talats om ”moralfrågornas återkomst”.²⁵¹ Genom postrevisionismen, eller i alla fall hos flera av dess mest namnkunniga företrädare, har dessutom en mycket stark tonvikt lagts vid just ideologi.

Till det yttre, med avseende på vilka övergripande förklaringsmodeller som informanterna har valt, kan ingen förändring sägas ha skett. Möjligtvis, med reservation för det begränsade underlaget och den lilla skillnaden, finns bland forskarna en tendens till en övergång från 68-generationens revisionism till 89-generationens totalitarism. I övrigt, alla svar sammantagna, råder dock inte någon skillnad mellan generationerna. Snarare finns i alla frågor en påfallande kontinuitet mellan 68- och 89-generationerna.

Kvar står således två olika sätt att förklara världen, totalitarism och revisionism, som var dominerande under kalla kriget. Det senare paradigmet utvecklades som en direkt reaktion mot det förra, och båda var inbegripna i häftiga dispyter av vetenskaplig men också ideologisk, moralisk och politisk karaktär. Kalla kriget är slut, men såsom många andra historiska företeelser

²⁵¹ Lars M. Andersson & Mattias Tydén Stockholm 2007, s. 10.

kan det vara djupt inarbetat i den trögrörliga historiekulturen och kan därför leva kvar i den och fortsätta att göra sig gällande i vårt sätt att orientera oss i världen. Det var just denna kvardröjande effekt som revisionisten Lynne Viola beklagade för några år sedan, då hon i polemik mot totalitaristen Martin Malia skrev att "[i]t is time for American historiography to leave the Cold War behind".²⁵²

Ideologins undanskymda roll gäller framför allt Karl Marx, som i stort sett skrivs ut ur repressionssammanhanget. Tydligast framkommer detta hos forskarna och allra tydligast bland revisionisterna. Ideologi uppges också spela en väldigt liten roll eller ingen alls i Pol Pots Kambodja. I det kambodjanska fallet grundar informanterna enligt egen uppgift sina svar på bristfälliga eller obefintliga kunskaper, samtidigt som de bestämt avvisar förekomsten av kommunistisk ideologi.

Historiekulturellt är detta intressant. Varifrån kommer föreställningen om att folkmordet i Kambodja inte har någonting med kommunism att göra, ifall kunskaperna om detsamma uppges vara obefintliga? Man kan med hänvisning till Rösen tänka sig att denna föreställning hör till det som har skapats av det förflutna, är etablerat i historiekulturen och som vi blir givna.²⁵³ Därför har vi föreställningen nära till hands och kan närmast oreflekterat återge den. Vad som gör denna föreställning möjlig och i vilket vidare sammanhang den kan placeras ska diskuteras längre fram efter presentationen av andra slutsatser.

Det ideologiska sambandet blir något starkare för Lenin och Stalin. Mellan professionerna kan två skillnader konstateras. Bland dem som i detta sammanhang lyfter ut Lenin ur terrorhistorien och tecknar en ljus bild av honom uppges fem lärare bristande kunskaper, medan två forskare tvärtom visar prov på goda kunskaper. Lärarnas svar kan återigen utgöra exempel på det som sades ovan i fallet Kambodja om en etablerad, traderad och nära till hands liggande föreställning. Den andra skillnaden rör den sedan länge kontroversiella frågan om kontinuitet mellan Lenin och Stalin. Här betonar sex forskare, däribland samtliga fem revisionister, diskontinuiteten mot bara en lärare, som dessutom inte kan redogöra för vari brottet i utveckling skulle bestå.

På det hela taget förklaras terrorn under Lenin funktionellt och under Stalin intentionellt. I detta avseende finns ingen skillnad mellan profession

²⁵² Lynne Viola 2002:1, s. 34.

²⁵³ Se kap. 2.

eller generation. Frågan om brottens förövare och offer har visat sig vara den för informanterna mest vanskliga att hantera. Av svaren framgår att orsaken härtill är att begreppet ”förövare” uppfattas normativt och inte deskriptivt, alltså som en fråga om moral och därför något som bör hållas utanför den historiska förklaringen. Informanternas undvikande av moraliska värderingar tar sig olika uttryck. Bland forskarna märks en strävan till professionalisering, varigenom moralfrågor avlägsnas från historievetenskapen. Hos några lärare relativiseras moralen, det vill säga görs avhängig av tid och plats, varigenom frågan om gott och ont avgörs av det historiska sammanhanget.

Inte sällan leder försiktigheten gentemot ideologi och moral till motsägelsefulla förklaringar och röjer en selektivitet. Principiella hållningar som deklarerats i ett fall, kan därför överges i ett annat. Exempelvis säger Filip, när han avhandlar kommunism, att ideologi generellt inte kan förklara realhistoriska skeenden, men sedan slår han ändå fast att nazism och nationalism var direkta orsaker till terror. På samma sätt viker den deklarerade principen om moralisk relativism undan i det nazistiska fallet. Lilly-Ann vill sålunda inte tala om gott och ont annat än i relation till historiska omständigheter men betonar sedan att Hitler och hans gärningar är något ont och skulle så vara, oavsett vilket samhälle de placerades i.

Selektiviteten bekräftas av en av informanterna, Fanny, som vänder sig mot de forskare som är beredda att hela tiden kritisera liberalism och kapitalism men inte sin egen kommunistiska övertygelse. Det kan därför konstateras att den oenighet som denna studie undersöker finns företrädd inom forskaruppropet och till yttermera visso att denna oenighet har en ideologisk orsak.

Hållningarna till ideologi och moral kan också förstås i ett större eller djupare sammanhang. Som framgått av tidigare kapitel är det få som uppfattar kommunismen som ett hot eller förbinder den med brottsliga gärningar. Några sådana direkta kopplingar görs inte till Karl Marx, vilken hålls utanför terrorsammanhanget. Några förlägger hotet till den asiatiska varianten av kommunism, vilken sägs vara väsensskild från västerländsk marxism, eller till stalinismen, i skarp kontrast till leninismen. Några informanter medger förvisso brott mot mänskligheten under Stalin men relaterar inte dessa till kommunismen, eftersom Stalin uppges vara tsarist, nationalist eller inte ideolog överhuvudtaget. Det är bara en informant, Fanny, som på ett tydligt sätt och utan reservationer förbinder kommunism med brott och hot.

Kommunism uppfattas i de flesta andra fall alltså som någonting i grunden gott, en god ursprunglig tanke, i tydlig kontrast till den i sig onda nazismen. Mot bakgrund av denna i materialet förhärskande uppfattning blir ideologins och moralens svaga närvaro i intervjuvarna mera begriplig. Föreställningen om den kommunistiske förövaren låter sig helt enkelt inte förenas med uppfattningen om det grundläggande goda. Den föreställningen är, uttryckt med Festingers terminologi, en kognition vilken skapar en utbredd och påtaglig dissonans. Därmed finns också en motivation, en drivkraft att eliminera eller i varje fall reducera det tillstånd av obehaglig spänning som dissonansen utgör.

Det som här har beskrivits som historiekulturella strategier kan betraktas just som reaktioner på denna dissonans och som olika sätt att söka lösa den. Professionalisering och relativisering av moralen kan sålunda leda till att den normativt uppfattade frågan om förövare lyfts bort. Neutralisering å sin sida åstadkommer inte avlägsnande av brott men reducerar deras negativa intryck genom att ställas mot brott i andra sammanhang. I detta avseende kan en märkbar skillnad mellan forskarna och lärarna urskiljas. Det är bara en forskare, Fanny, som anser att det är irrelevant att jämföra nazism och kommunism med liberalism och kapitalism med avseende på brott mot mänskligheten mot åtta lärare som kraftfullt avvisar en sådan jämförelse. Dessa lärare drar en skarp gräns mellan demokrati, liberalism och kapitalism å ena sidan och totalitär diktatur, nazism och kommunism å den andra. Till skillnad från deras svar om Lenin motiverar de mera utförligt och distinkt varför denna gräns bör dras.

Dissonansen kan också reduceras genom generaliseringsstrategin att kognitionen om den kommunistiske förövaren fogas in i ett allmängiltigt mönster. Enligt Fredrik och Flemming är revolutionen ett sådant mönster. Allt det våld som följde på den ryska revolutionen blir därigenom inte en fråga om specifikt en kommunistisk brotts historia utan om en upprepning av en historisk utveckling som förekommer vid varje revolution. Om denna dissonansreduktion lyckas, blir effekten att kommunistiska brott försvinner och uppmärksamheten i stället riktas mot en allmän revolutions historia.

Hur starkt och fast förankrad uppfattningen om den i grunden goda kommunismen är, framgår av det faktum att den uthärdar mötet med en så utmanande kognition som kunskapen om kommunisters likviderande av miljontals människor. Flemming hanterar denna kunskap genom en strategi

som Hollander kallar *contextual redefinition*²⁵⁴ och menar att kommunisterna till skillnad från nazisterna fortfarande var varma levande människor – det vill säga goda – eftersom de ansåg det vara sorgligt att behöva döda så många människor. Likaså hävdar Leif-Erik att kommunisterna helt enkelt kände sig tvungna att massmörda, en verksamhet de ansåg vara tråkig, till skillnad från nazisterna som dödade av ren lust. På liknande vis bemöter Frank-Arne uppgiften att miljoner dödades i Maos Kina med konstaterandet att ännu fler tilläts leva.

Det Flemming och Leif-Erik åstadkommer är att bevara föreställningen om kommunismens inneboende godhet genom att lyfta bort de moraliska frågorna om avsikt, ansvar och ondska från de kommunistiska aktörerna, eftersom dessa sägs handla under tvång och eftersom de uppges beklaga de brottsliga gärningarna. Frank-Arnes strategi att åstadkomma samma sak är ett slags balansräkning som slutar med att de hjälpta blir fler än de stälpta.

Dessa tre informanternas förklaringar aktualiserar frågan om vad som gör dem möjliga. Enligt Festinger påverkas dissonansreduktion inte bara av enskilda personers strategier och den yttre, fysiska verkligheten, utan också av en social verklighet. Dissonansen kan råda mellan olika personer i en grupp. Den kan finnas inom en grupp och den kan också lösas med hjälp av gruppen. Ett socialt stöd för en viss uppfattning innebär sålunda att en dissonans som uppstår genom införande av en utmanande kognition lättare kan reduceras eller elimineras. Likaså underlättas denna process om uppfattningen försvaras av personer med särskilt inflytande, det vill säga av experter, liksom experter med avvikande uppfattning orsakar större dissonans i gruppen.²⁵⁵

Resultatet av de genomförda intervjuerna visar att uppfattningen om den i grunden mer eller mindre goda kommunismen är väl företrädd bland de tjugo informanterna, både bland forskarna och lärarna, och ger därför skäl för antagandet att det i svensk historiekultur överhuvud finns ett stort socialt stöd för att bibehålla denna och liknande uppfattningar.

Denna uppfattning torde därför ingå i det Rösen benämner kollektivt minne, då den har visat sig vara stabil i relation till förändringar i omvärlden. Den har överlevt kalla kriget och traderats från en generation till en annan. Det är sannolikt detta kollektiva minne som gör att Forum för levande historias upplysningskampanj till slut fick heta *Brott mot mänsk-*

²⁵⁴ Paul Hollander 1997, s. 109.

²⁵⁵ Leon Festinger 1957, s. 177–180.

ligheten under kommunistiska regimer och inte *Kommunismens brott mot mänskligheten*, som det från början hette i regeringens uppdrag.²⁵⁶ Denna senare skrivning innehöll således ett alltför explicit sammankopplande av kommunism och brott, såsom det också kom till uttryck i kulturministern Lena Adelsohn Liljeroths uttalande att "[k]ommunismen är en ideologi som har skördat och skördar många offer".²⁵⁷ Namnbytet kan därför antas vara en eftergift åt motståndet från det kollektiva minnet. Något motsvarande behövde inte göras för nazismen. Därför kunde statsministern Göran Persson, initiativtagaren till *Levande historia*, invändningsfritt uttala sig om "nazismens förbrytelser".²⁵⁸

De häftiga debatter som utlöstes i samband med planerandet och lanserandet av upplysningskampanjer om kommunismen är ett tecken på betydande oenighet. I föreliggande intervjuer kommer också olika synpunkter till tals, men oenigheten kan inte sägas vara lika markerad. Snarare utspelas den längs en skala mellan gott och mindre gott. Därför skulle en mera rättvisande titel på denna studie vara *Den goda tanken och den mindre goda erfarenheten*.

Den andra positionen i debatten måste väsentligen sökas utanför intervjumaterialet. Exempelvis kan nämnas Kristian Gerner, som uttryckligen skrev om "kommunismens brott" och menade att de under lång tid bagatelliserats och relativiserats av svenska historiker och intellektuella, varför det var hög tid, menade han, att anlägga en historiemoralisk attityd och ta itu med vad som varit känt sedan länge om dessa brott.²⁵⁹ Gerners sätt att betona ideologi och moral får sägas sakna en direkt motsvarighet bland de här intervjuade.

De två motsatta positionerna i historiekulturen kan med historiedidaktisk terminologi beskrivas som ett möte mellan två diametralt olika historiemedvetanden. Det ena innehåller en tro på kommunismen som det ouppfyllda löftet om det goda, jämlika samhället. Förfärliga saker har visserligen hänt i kommunismens historia, men löftet finns kvar och färgar av sig på bearbetandet av det förflutna, liksom på förväntningarna inför framtiden. Det andra ser kommunismen som ett hot. Genom tolkningen att

²⁵⁶ *Uppdrag till Forum för levande historia om kommunismens brott mot mänskligheten*. Regeringsbeslut 2006.

²⁵⁷ *Uppdrag till Forum för levande historia*. Pressmeddelande, 2009-06-10.

²⁵⁸ Stéphane Bruchfeld & Paul A Levine 1998, s. 82.

²⁵⁹ Kristian Gerner 1999.

ideologins omsättande i verklighet ledde till brott mot mänskligheten, finns därför en negativ förväntan inför varje försök att föra fram samma ideologi som grund för det framtida handlandet.

Givet frånvaron bland de intervjuade av ett tydligt uttryck för den andra positionen finns ingenting som direkt talar för att den kommunistiska erfarenheten för dessa skulle vara det Rösen kallar katastrofisk, det vill säga en erfarenhet som förstör historiemedvetandets möjlighet att bearbeta händelser och foga in dem i en meningsfull berättelse, såsom är fallet med förintelsen:

A historical experience that negates the universal validity of the category of humankind by depriving others of their status as human beings goes to the very heart of all identity concepts based on the category of humankind. If this negation is executed physically, it effectively destroys one's own self in its historical dimension. Under these conditions, to say the least, the persuading power of the criterion of humankind as a basic value is fundamentally weakened.²⁶⁰

Den kommunistiska erfarenheten utgör inte och erkänns inte som ett sådant trauma, som en förlust av mening och negation av mänsklighet. Det mest tydliga uttrycket härför är de informanter som betonar de mänskliga dragen hos de ansvariga för de kommunistiska massmorden. Måhända ses den kommunistiska erfarenheten som katastrofisk av andra utanför intervju-materialet. Av dem som presenterats ovan får Kristian Gerner och Ana Maria Marti då sägas stå närmast en sådan hållning.

Den övergripande frågan för denna studie, varför det fortfarande är svårt att uppnå enighet kring den kommunistiska erfarenheten, hör nära ihop med frågan varför vissa föreställningar uppvisar en påtaglig trögrörlighet och bjuder segt motstånd mot förändring. En del orsaker har ovan identifierats, såsom förekomsten av socialt stöd. En annan, av mera individualpsykologisk karaktär, är att förändring av en föreställning eller ett system av föreställningar i form av en världsbild, vilken dessutom byggts upp under lång tid och med stöd i ett socialt sammanhang, helt enkelt är alltför smärtsam.²⁶¹ Att överge världsbilden skulle innebära en svår förlust.

Omfattningen av denna förlust är nära förbunden med övertygelsens djup. I kapitlet om historia och ideologi redovisades den omständighet att

²⁶⁰ Jörn Rösen 2004b, s.46. Citatet på s. 56.

²⁶¹ Leon Festinger 1957, s. 25.

de flesta informanter valde att jämföra kommunism med religion. Frågan är därför huruvida det bakom bearbetningen av den kommunistiska erfarenheten finns religiösa bevekelsegrunder. Både i den svenska och internationella litteraturen finns åtskilliga vittnesbörd från personer som beskriver sitt förhållande till kommunismen i dessa termer. Den italienske politikern och författaren Ignazio Silone beskrev sålunda sitt inträde i kommunistpartiet som en omvändelse och dagen för sitt utträde därifrån som en dag av djup sorg.²⁶² Tron på kommunismen har för många skänkt mening åt deras liv och en övertygelse om att sitta inne med kunskapen om vägen mot det jordiska paradiset, liksom förlusten av denna tro har kastat dem in i en livskris.

Övergivandet av denna tro har, skriver Hollander, varit en smärtsam och utdragen process, väl att likna vid en förlust av religiös tro.²⁶³ Håkan Arvidsson, som menar att marxismen fyller samma roll som religionen en gång gjorde, har tecknat sin väg ut ur sin marxistiska övertygelse som ett ifrågasättande av alla de sanningar han hade omfattat under sin ungdom och som en smärtsam förlust av ett socialt sammanhang och långvariga vänskapsrelationer.²⁶⁴ Den utveckling som dessa personer har gått igenom påminner om den religiösa avfallingens vandring, från tro och omvändelse till lycka att höra till ett meningssammanhang, vidare mot tvivel, förlust av tro, desillusion, avfall, meningstomhet, sorg och slutligen sökande efter ny mening.

Det är mycket möjligt att en djupt liggande orsak till oenigheten om den kommunistiska erfarenheten är att den omfattade ideologin tjänar som ett religionssubstitut, såsom explicit eller implicit framgår av de anförda exemplen, men i förhandenvarande intervjumaterial kan inga sådana slutsatser dras. Måhända skulle en sådan orsak ha påträffats, om andra frågor hade ställts. Intervjuerna som genomfördes tog inte fasta på kommunismens betydelse för informanterna, utan på hur de valde att förklara några omtvistade historiska företeelser.

Det motstånd mot förändring som här beskrivs visar sig också i den utdragna process som övergivandet av den politiska övertygelsen innebär.²⁶⁵ Många av dem som hade varit kommunister men sedan blivit officiella

²⁶² Ignazio Silone 2001, s. 98 och 113.

²⁶³ Paul Hollander 2006, s. 272–273.

²⁶⁴ Håkan Arvidsson 2008, s. 296–298. Om religion se s. 364.

²⁶⁵ Paul Hollander 2006, s. 273.

förespråkare för antikommunism, såsom Arthur Koestler och Ignazio Silone, lämnade inte allt bakom sig utan fortsatte att livet ut kämpa med sin tillit till det grundläggande löftet, i den senares fall genom att omfatta det han kallade socialistiska värden.²⁶⁶

Det som en gång hade fått Koestler, Silone och andra kommunister att ändra sin politiska uppfattning var ett erkännande av skillnaden mellan ideal och verklighet, inte så mycket verkliga händelser som sådana.²⁶⁷ Paul Hollanders slutsats är att förmågan att rationalisera och neutralisera de negativa intrycken har varit viktigare för att kunna bibehålla engagemanget för kommunismen än okunnighet och illusion; när allt kommer omkring, så har inte information saknats.²⁶⁸ Detta leder tillbaka till den inledningsvis ställda didaktiska frågan vilken effekt en upplysningskampanj om kommunismen kan ha, mer än att skapa dissonans och reta upp folk.

Vissa här medverkande lärare uppger bristande kunskaper om Lenin. Måhända skulle deras uppfattning om den tidiga bolsjevikiska historien ändras, om de fick information om den röda terrorn. De flesta informanter säger sig inte heller veta särskilt mycket om Kambodja. Kanske skulle de vara beredda att tala om kommunism i samband med det kambodjanska folk-mordet, om de tog del av forskningsresultat om detsamma. Många elever på gymnasiet vet nog inte så mycket om kommunistisk terror. Kanske har därför en upplysningskampanj stor betydelse för deras förståelse för det kampanjen söker förmedla.

Emellertid finns det mycket som talar för att ren upplysning inte har någon effekt. Information om kommunistiska brott har i vårt land inte saknats, inte ens under den tid de begicks. Flera av de här intervjuade har tillägnat sig åtskillig information och förenar goda kunskaper om Sovjetunionens och i ett fall Kinas historia med beskrivningen av terrorns ansvariga som goda människor, drivna av en i grunden god idé. För dessa torde inte ännu mer information leda till någon omprövning av synen på kommunismen.

Som framkommit i denna undersökning finns det andra, djupare liggande skäl, såsom ideologiska och moraliska, för en viss historieberarbetning. Ytterst är en åskådning verksam, utifrån vilken kommunismen

²⁶⁶ Ignazio Silone 2001, s. 114.

²⁶⁷ Paul Hollander 2006, s. 21.

²⁶⁸ Paul Hollander 2006, s. 274.

betraktas som ett löfte eller hot. Den som önskar upplysa någon om kommunismens brott mot mänskligheten kan därför utgå från att det inte bara handlar om någon enkel förmedling av fakta utan också om att de man riktar sig till redan på förhand har en ideologiskt, moraliskt och existentiellt bestämd tolkningsram. För den som, om än på ett aldrig så dunkelt och oreflekerat sätt, omfattar den i svensk historiekultur av allt att döma väl etablerade föreställningen om kommunism som något i grunden gott och löftesbringande, kommer varje framställning av kommunistiska brott att prövas mot och tolkas utifrån denna föreställning.

Två decennier har förflutit efter kalla krigets slut och Sovjetunionens kollaps. Ännu råder i svensk historiekultur oenighet kring vad som ska göras med den kommunistiska erfarenheten. Enligt vad som framkommit i denna undersökning präglas oenigheten i stor utsträckning av samma motsättningar som rådde under kalla kriget, med avseende såväl på övergripande tolkningsramar som på förklaringar av enskilda företeelser. Oenigheten i sin nuvarande skepnad har med andra ord en lång förhistoria och kommer sannolikt att sträcka sig långt in i framtiden. Givet denna seghet och det sovjetiska exemplet, framför allt Josef Stalins helt centrala betydelse för kommunismen, är det inte alltför långsökt att parafrasera Barbro Eberan och säga att vi inte är färdiga med Stalin på länge än.²⁶⁹

Vad behöver göras?

De slutsatser som här har presenterats bygger på ett med nödvändighet begränsat material. En bredare och djupare historiekulturell analys av kommunismen i Sverige skulle ha krävt en mera omfattande undersökning. Måhända skulle fler intervjuer av de två grupperna ha lett till att andra mönster än de här redovisade hade upptäckts. Måhända skulle de tvärtom ha bekräftat de noterade tendenserna.

Vidare forskning skulle också kunna ägnas andra grupper. Av flera olika skäl vore det intressant att undersöka gymnasieelever, då de ju utgör den egentliga målgruppen för Forum för levande historias verksamhet. Hur elever förhåller sig till den kommunistiska erfarenheten vet vi väldigt lite om, likaså vilken roll skolans historieundervisning härvidlag spelar. I debatten

²⁶⁹ Barbro Eberan 2002.

kritiserades upplysningskampanjen om kommunismen för dess fördärliga inflytande, men vilken effekt den verkligen har och hur den tas emot av elever och lärare i skolverkligheten, vet vi också lite om.

Niklas Ammert har nyligen undersökt undervisningen om folkmord på högstadiet och gymnasiet. Han konstaterar att de flesta av de folkmord som eleverna känner till är sådana som de inte har läst om i skolan.²⁷⁰ Likaså visar han att eleverna inte kan ge sammanhängande förklaringar till det de känner till.²⁷¹ Om detta stämmer, har skolan en stor och viktig uppgift framför sig. Det betyder nämligen att eleverna kommer till skolan med kunskaper om folkmord som de uppenbarligen behöver ha hjälp med att bearbeta.

Ammerts iakttagelser aktualiserar också väsentliga historiekulturella frågor. Varifrån kommer elevernas föreställningar och kunskaper? Vem förmedlar deras historia? Vilken är denna historia? Vad gör eleverna av den? Vilken roll spelar skolan?

Enligt Ammert har moral en framskjuten plats i undervisningen.²⁷² Med tanke på skolans fostrande uppgift är detta kanske inte så konstigt, men vad innebär det att moral betonas? I vilket avseende betonas den? En slutsats i denna studie är ju att moral och ideologi är svagt närvarande i förklaringarna av den kommunistiska brottshistorien men att de spelar en roll på djupare plan för hur historien faktiskt förklaras. Moral liksom ideologi kan således problematiseras och bli föremål för en fördjupad undersökning av skolans historieförmedling.

På djupet av den moraliska frågan vilar också den grundläggande hållningen till olika historiska exempel. Tas dessa emot som hot eller löfte? Hur ser det ut i elevers historiemedvetanden?

En moralisk fråga är också den om konsensus, så häftigt omdebatterad kring upplysningskampanjen om kommunismen. Frågor som kan ställas är därför huruvida konsensus är bra eller dålig och på vilka premisser. Utgångspunkten för denna studie och dess övergripande fråga gällde bristen på konsensus. Ett svar har lämnats, men däremot har inte frågan om vad vi ska enas kring, eller varför vi ska göra det, undersökts. Ytterst är detta en grundläggande samhällsfråga. Det vore därför relevant att utröna hur

²⁷⁰ Niklas Ammert 2011, s. 48.

²⁷¹ Niklas Ammert 2011, s. 49.

²⁷² Niklas Ammert 2011, s. 67.

makthavare som fattar beslut om hur svensk skola ska se ut och som skickar direktiv till Forum för levande historia svarar på sådana frågor.

Bland mycket annat som förtjänar att lyftas fram kan också nämnas relationen till dem som har direkta erfarenheter av att leva i kommunistiska länder. Hur förhåller vi oss till alla dem i vårt land som bär på sådana erfarenheter? Vilken roll spelar dessa människor i svensk historiekultur? Hur ser de på svensk historiebearbetning? Frågorna gäller också hur vi förhåller oss till främmande makt. Kontakter med våra grannar på andra sidan Östersjön innebär ett möte med människor som bär på helt andra erfarenheter av kommunism än vi.

Även i detta avseende infinner sig moraliska frågor om ansvar och skuld. Sveriges relation till Nazityskland och delaktighet i förintelsen behandlas sedan några år tillbaka utifrån dessa frågor. Birgitta Almgren, som har undersökt relationen mellan Sverige och DDR, visar att det finns mycket att undersöka också om kontakterna med kommunistiska stater.²⁷³

Just förhållandet till Tyskland kan avslutningsvis användas för att än en gång illustrera det i denna studie undersökta asymmetriproblemet i svensk historiekultur. Geografiskt kan illustrationen begränsas till Berlin, beläget blott ett trettiotal mil från Sverige. Under 1900-talet har Berlin varit huvudstad för bland annat ett nazistiskt, kommunistiskt och demokratiskt Tyskland. Det nazistiska Berlins fall 1945 betraktas i Sverige enhälligt som slutet på ett försök att omsätta en ond tanke i praktisk handling. Det kvardröjande resultatet är en ond erfarenhet. Ingen torde offentligt vilja anmäla en avvikande uppfattning.

När emellertid den kommunistiska huvudstaden Östberlin föll 1989 var reaktionerna i Sverige mera kluvna. Flera prominenta personer rentav beklagade utvecklingen och grät av sorg.²⁷⁴ För dem innebar stadens fall slutet på ett försök att omsätta en god tanke i praktisk handling. Den onda erfarenheten, försåvitt det här går att tala om en sådan, utgjordes alltså av det faktum att den mur som i nära tre decennier hade skyddat diktaturen slutligen revs, snarare än att diktaturen som sådan föll. Som framgått av denna undersökning är det i svensk historiekultur alltså fortfarande en omstridd fråga i vad mån denna tanke och erfarenhet ska betraktas som något gott eller ont.

²⁷³ Birgitta Almgren 2009.

²⁷⁴ Birgitta Almgren 2009, s. 21–22.

Referenser

Intervjuer

Forskare	Gymnasielärare
Frans-Henrik	Linda-Marie
Fritz-Gustaf	Lilly-Ann
Frank-Arne	Lis-Britt
Finn-Harald	Lars-Olof
Fredrik	Lena-Karin
Fanny	Leif-Erik
Felix	Louise
Filip	Lino
Flemming	Lukas
	Ludvig
	Love

Intervjuerna genomfördes under 2010. Materialet förvaras hos författaren.

Tv-program

Fredag hela veckan, TV4, 15 november 2007

Go'kväll Fredag, SVT1, 18 december 2009

Rakt på med K-G Bergström, SVT2, 28 oktober 2008

Internet

www.historieuppropet.se, 2011-01-18

www.levandehistoria.se/om, 2011-03-30

Uppdrag till Forum för levande historia om kommunismens brott mot mänskligheten.

Pressmeddelande. Regeringskansliet 21 december 2006,

www.regeringen.se/sb/d/7597/a/74429, 2009-06-10

Tryckta källor

- Alm, Martin, "Den svenska Sovjetbilden 1935–1947" i Anu Mai Köll (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm/Stehag 2005
- Alm, Martin, "Ryska revolutionen i svenska ögon 1917–1920" i Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.), *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Lund 2008
- Almgren, Birgitta, *Inte bara Stasi ... Relationer Sverige-DDR 1949–1990*, Stockholm 2009
- Aly, Götz, *Unser Kampf. 1968 – ein irritierter Blick zurück*, Frankfurt am Main 2008
- Ammert, Niklas, *Om vad och hur "må" ni berätta? – undervisning om förintelsen och andra folk mord*, Stockholm 2011
- Andersson, Lars M & Tydén, Mattias, "Historikerna och moralen", i Andersson, Lars M & Tydén, Mattias (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm 2007
- Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Orlando, Austin, New York, San Diego och London 1968 (1951)
- Aronsson, Peter et al., "Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält", *DN* 2 april 2008
- Arvidsson, Håkan, *Vi som visste allt. Minnesbilder från 1960-talets vänsterrörelse*, Stockholm 2008
- Blomqvist, Håkan & Ekdahl, Lars (red.), *Kommunismen – hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Stockholm 2002
- Blomqvist, Håkan, "Forum för statlig propaganda", *Aftonbladet*, 2 april 2008
- Brandell, Daniel, Linde, Martin & Linderborg, Åsa, "Om detta må ni icke berätta", *Ordfront* oktober 2003.
- Bruchfeld, Stéphane & Levine, Paul A. ... *om detta må ni berätta... En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945*, Stockholm 1998
- Brzezinski, Zbigniew K., *The Permanent Purge. Politics in Soviet Totalitarianism*, Cambridge, Massachusetts 1956
- Caute, David, *The Fellow-Travelers. A Postscript to the Enlightenment*, London 1973
- Cohen, Stephen, *Bucharin och den ryska revolutionen. En politisk biografi 1888–1938*, Lund 1981
- Cohen, Stephen, *Rethinking the Soviet Experience. Politics & History Since 1917*, New York och Oxford 1985
- Conquest, Robert, *The Great Terror. A Reassessment*, New York och Oxford 1991 (1990)

- Conquest, Robert, *Reflections on a Ravaged Century*, London 2000
- David-Fox, Michael, Holquist, Peter och Poe, Marshall, "From the Editors: Really-Existing Revisionism?", *Kritika*, vol. 2, nr 4, hösten 2001
- David-Fox, Michael, "On the Primacy of Ideology. Soviet Revisionists and Holocaust Deniers", *Kritika*, vol. 5, nr 1, vintern 2004
- Deutscher, Isaac "The Ex-Communist's Conscience", i *Heretics and Renegades And Other Essays*, London 1969 (1955)
- Deutscher, Isaac, *Stalin – en politisk biografi*, Stockholm 1980 (1949)
- Eberan, Barbro, *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än*, Stockholm/Stehag 2002
- Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled*, Cambridge, Massachusetts 1953
- Fainsod, Merle, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Massachusetts 1958
- Festinger, Leon, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Illinois och New York 1957
- Fitzpatrick, Sheila, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*, Cambridge, London, New York och Melbourne 1979
- Fitzpatrick, Sheila, "Afterword: Revisionism Revisited", *The Russian Review*, vol. 45, oktober 1986
- Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000
- Fitzpatrick, Sheila, "Private and public Practices", i Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000a
- Fitzpatrick, Sheila, "Varieties of Terror", i Fitzpatrick, Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000b
- Fitzpatrick, Sheila, "Politics as Practice. Thoughts on a New Soviet Political History", *Kritika*, vol. 5, nr 1, vintern 2004
- Friedrich, Carl J & Brzezinski, Zbigniew K., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, 1965 (1956)
- "From the Editor: Controversy", *Russian review*, vol. 45, nr 4, oktober 1986
- Fröberg Idling, Peter, *Pol Pots leende – om en svensk resa genom röda khmerernas Kambodja*, Stockholm 2006
- Furet, François, *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris 1995
- Gerner, Kristian, "Konsekvenser för den svenska utrikespolitiken", i Ahlmark, Per et al. (red.), *Sovjetmyten i Sverige*, Stockholm 1992
- Gerner, Kristian, "Kommunismens anatomi. En historiemoralisk översikt", *Historisk tidskrift* 1999:2
- Gerner, Kristian, "Svenskars syn på Sovjetryssland: myten om antisovjetismen", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Östersjö eller Västerhav? Föreställningar om tid och rum i Östersjöområdet*, Karlskrona 2000

- Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran, "Förintelsen – i historien eller över Historien?", *Historisk tidskrift* 2003:2
- Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm 2005
- Gerner, Kristian, "Kommunistiska berättelser i Sverige", i Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.), *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Lund 2008
- Getty, John Arch, *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*, New York och Melbourne 1987 (1985)
- Geyer, Michael & Fitzpatrick, Sheila (eds.), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism compared*, New York 2009
- Glans, Kay, "I österled – svenska politiska pilgrimer", i *Vänsterns moraliska skuld*, Stockholm 1991
- Gleason, Abbot, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, New York och Oxford 1995
- Halfin, Igal & Hellbeck, Jochen, "Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's 'Magnetic Mountain' and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Band 44, 1996
- Halfin, Igal, *Terror in My Soul. Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge och London 2003
- Hedén, Anne, *Röd stjärna över Sverige. Folkrepubliken Kina som resurs i den svenska vänsterradikaliseringen under 1960- och 1970-talen*, Lund 2008
- Hellbeck, Jochen, "Fashioning the Stalinist Soul" i Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, London och New York 2000
- Hellbeck, Jochen, *Revolution on my mind. Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Massachusetts och London 2006
- Helsing, Birgitta, Hellquist Magdalena & Hallengren, Anders, *Bevingat – från Adam och Eva till Öväntat besök*, Stockholm 2000
- Hollander, Paul, *Political Pilgrims. Western Intellectuals in search of the Good Society*, New Jersey 1997 (1981)
- Hollander, Paul, *The End of Commitment. Intellectuals, Revolutionaries, and Political Morality*, Chicago 2006
- Hough, Jerry F., *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge, Massachusetts och London 1979
- Hägg, Göran, *Gud i Sverige*, Stockholm 2010
- Jensen, Bent, *Stalinismens fascination og danske venstreintellektuelle*, Köpenhamn 1984
- Jensen, Bent, *Gulag och glömskan, Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet*, Stockholm 2005

- Karlsson, Klas-Göran "The Holocaust as a Problem of Historical Culture. Theoretical and Analytical Challenges", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003
- Karlsson, Klas-Göran, *Med folkmord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*, Stockholm 2008
- Karlsson, Klas-Göran & Schoenhals, Michael, *Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer. Forskningsöversikt*, Stockholm 2008
- Karlsson, Klas-Göran, "Historiedidaktik: begrepp, teori och analys", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund 2009
- Karlsson, Klas-Göran, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm 2010
- Kiernan, Ben, *The Pol Pot regime. Race, Power and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–1979*, New Have & London 2008
- Koestler, Arthur, *The Yogi and the Commissar and other essays*, New York 1945
- Kořakowski, Leszek, *Main Currents of Marxism. Its Origins, Growth and Dissolution*, vol. 1–3, Oxford, New York, Toronto och Melbourne 1981 (1978)
- Köll, Anu-Mai, "Inledning" i Köll, Anu-Mai (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm/Stehag 2005
- Kotkin, Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, Berkeley, Los Angeles och London 1997 (1995)
- Kotkin, Stephen, "1991 and the Russian Revolution: Sources, Conceptual Categories, Analytical Frameworks", *The Journal of Modern History*, vol. 70, nr 2, juni 1998
- Kotkin, Stephen, "The State – Is It Us? Memoirs, Archives, and Kremlinologists", *The Russian Review*, vol. 61, nr 1, Januari 2002
- Lefort, Claude, *Complications. Communism and the Dilemmas of Democracy*, New York 2007
- Leth, Göran, "Den svenska pressen och Den stora hungern. Mänskliga rättigheter i spänningsfältet mellan politik och journalistisk form" i Köll, Anu-Mai (red.), *Kommunismens ansikten. Repression, övervakning och svenska reaktioner*, Stockholm/Stehag 2005
- Lewin, Moshe, *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia*, New York 1994 (1985)
- Lewin, Moshe, *The Soviet Century*, London och New York 2005
- Linderborg, Åsa, "Det är demokratin de är rädda för", *Aftonbladet*, 9 februari 1999

- Linz, Juan J., "The religious use of politics and/or the political use of religion. Ersatz ideology versus ersatz religion", i Maier, Hans (ed.), *Totalitarianism and Political Religions. Vol. 1: Concepts for the Comparison of Dictatorships*, London och New York 2004
- Lundberg, Johan, "Därför saknar personerna bakom historikeruppropet trovärdighet", *Expressen* 7 april 2008
- Lärrarhandledning till Brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer*, Forum för levande historia 2008
- Malia, Martin, *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia*, New York 1994
- Malia, Martin "To the Editors", *Kritika*, vol. 3, nr 3, sommaren 2002
- Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Det kommunistiska manifestet*, Stockholm 1964
- Montefiore, Simon Sebag, *Stalin – den röde tsaren och hans hov*, Stockholm 2004
- Motion till riksdagen 2003/04: Kr 255 av Ulla Hoffman m.fl. (v).
- Narti, Ana Maria, "Kommunism ska visst jämföras med fascism", *Expressen*, 17 mars 2008
- Olsson, Tom, "Inledning", i Olsson, Tom & Åker, Patrik (red.), *Jag har sett framtiden ... och den fungerar inte. Journalisterna och främlingarna i öst*, Stockholm 2002
- Pipes, Richard, *Den ryska revolutionen*, Stockholm 1997
- Pipes, Richard, *Communism. A History*, New York 2001
- Popper, Karl, *The Open Society and Its Enemies, Volume Two: Hegel and Marx*. New York 2003 (1945)
- Rüsen, Jörn, *Berättande och förnuft. Historieteoretiska texter*, Göteborg 2004a
- Rüsen, Jörn, "Interpreting the Holocaust. Some Theoretical Issues", i Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (eds.), *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Cultures*, Malmö 2004b
- Rüsen, Jörn, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*, Schwalbach/Ts. 2008 (1994)
- Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden. FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer*, Stockholm 1996
- Salomon, Kim, "Folkmordens sekel", i Karlsson, Klas-Göran (red.), *Folkmordens århundrade. Sovjetterror och förintelsen som historia och jämförelse, Aktuellt om historia* 2000:2
- Silone, Ignazio, Orubricerat bidrag i Crossman, Richard H., (ed.), *The God That Failed*, New York 2001(1950)
- Suny, Ronald Grigor, "Toward a Social History of the October Revolution", *The American Historical Review*, vol. 88, nr 1, februari 1983
- Tagesson, Pelle, "Kamprad var aktiv i naziströrelse", *Expressen* 7 november 1994

- Thrower, James, *Marxism-Leninism as the Civil Religion of Soviet Society. God's commissar*. Studies in Religion and Society. Vol. 30, New York 1992
- Timasheff, Nicholas, *The Great Retreat, The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York 1946
- Torekull, Bertil, *Historien om IKEA. Ingvar Kamprad berättar för Bertil Torekull*, Stockholm 2006
- Tornbjer, Charlotte, "Att resa till framtiden? Svenska resenärers föreställningar om kvinnan och familjen i Sovjetunionen" i Gerner, Kristian & Karlsson, Klas-Göran (red.), *Rysk spegel. Svenska berättelser om Sovjetunionen – och om Sverige*, Lund 2008
- Torstendahl, Rolf, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, 2:a uppl., Stockholm 1971
- Tossavainen, Mikael, *Heroes and Victims. The Holocaust in Israeli Historical Consciousness*, Lund 2006
- Uppdrag till Forum för levande historia om kommunismens brott mot mänskligheten*. Regeringsbeslut III:40, U2006/9781/Kr, Utbildnings- och kulturdepartementet 21 december 2006
- Viola, Lynne, "The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union", *The Russian Review*, vol. 61, nr 1, Januari 2002
- Zander, Ulf, "Den slingrande vägen från Auschwitz. Om Förintelsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu", *Scandia* 2000:2
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001
- Östberg, Kjell, "Inte som i Ryssland. 60-talet, vänstern och Sovjetunionen", i Blomqvist, Håkan och Ekdahl, Lars (red.) *Kommunismen. Hot och löfte. Arbetarrörelsen i skuggan av Sovjetunionen 1917–1991*, Stockholm 2002
- Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008.

Bilaga

Intervjuguide

Det som intervjun gäller ifråga om kommunismens praktik är framför allt det som debatten handlar om, d v s brottshistorien (folkmord, massmord, terror, brott mot mänskligheten) och konfliktpunkterna i synen på denna. Frågorna nedan och svaren på dem är inte alltid klart avskilda utan kan gå in i varandra (t.ex. 1f och 2a)

1. Förhållandet mellan ideologi och praktik

- a) Finns det ett samband mellan marxismen och den sovjetiska terrorn (och hur ser det i så fall ut)?
- b) Finns inget samband? Förklara!
- c) Mellan marxismen och Maos Kina (stora språnget, kulturrevolutionen)?
- d) Mellan marxismen och Kambodja (1975-1979)?
- e) Finns det något i kommunismen (marxismen) som kan förklara de brott mot mänskligheten som förövats i kommunismens namn?
- f) När börjar brottshistorien – Stalin? Lenin? Marx?
- g) Finns det en kontinuitet mellan dessa, så att stalinismen fullföljer leninismen, som fullföljer marxismen? Eller finns det avgörande brott mellan dem, så att kontinuiteten är bruten?

2. Intention eller funktion?

Är de företeelser som betecknas som brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer främst att ses som resultat av

- a) en intention hos ledarna i partiet och statsapparaten?

b) andra faktorer, såsom

hotet från kapitalistiska och fascistiska stater?

hotet och motståndet från inre fiender?

reaktion på ärvda system eller strukturer, så att röda terrorn i Ryssland kan förklaras med tsaristiskt förtryck eller folkmordet i Kambodja förklaras med kolonialt franskt förtryck och amerikanska bombningar?

bredare folkligt stöd, grupper som aktivt medverkade för att de trodde på ett ideals förverkligande eller för att de själva tjänade på samhällsomvandlingen?

andra icke-avsiktliga, icke-planerade processer och företeelser, såsom terrorns egen inneboende dynamik?

c) Hur förklaras på detta sätt

den rysk-sovjetiska terrorn,

svälten i Ukraina,

stora språnget i Kina,

kulturrevolutionen i Kina,

folkmordet i Kambodja?

d) Eller är situationen mer komplicerad än så? Skulle man kunna tänka sig att det var en *kombination* av ledares politik o c h medborgares aktiva stöd?

e) Skulle på samma sätt folkmordet i Kambodja kunna förklaras genom en *kombination av orsaker*, både en intention att omgestalta samhället i kommunistisk riktning o c h bakomliggande faktorer, såsom kambodjansk chauvinism (visavi arvfjenden Vietnam), traditionella föreställningar om vedergällning, frånvaro av erfarenhet av maktindelning etc?

f) Sovjetunionen och andra kommunistiska stater har betecknats som *totalitära*. Stämmer detta, d v s är det riktigt att säga att kontrollen var

total (åsyftad eller förverkligad) ? Eller fanns det ett större handlingsutrymme än vad denna beteckning tillåter?

- g) Offer-förövare. I en brottshistoria finns dessa två kategorier. Vem är offer och vem är förövare i denna brottshistoria?

3. Jämförelse kommunism – nazism – kapitalism

- a) Finns det några relevanta likheter mellan kommunism och nazism?
- b) Ett exempel: Molotov-Ribbentrop-pakten 1939. Hur ska den förstås? Pekar den på likheter eller fanns det praktiska, funktionella skäl å ömse sidor?
- c) Ett annat exempel: Hur ska Sovjetunionens roll i (slutet av) andra världskriget beskrivas – såsom befriare av Baltikum och Centraleuropa eller som ockupant?
- d) Finns det avgörande skillnader?
- e) Mot bakgrund av svaren på a och d – är det fruktbart att göra denna jämförelse?
- f) Är det fruktbart att på samma sätt jämföra kommunism med kapitalism ? (T. ex. lyfter en del fram en positiv, progressiv, modern samhällsutveckling i Stalins Sovjetunionen, vilken jämförs med den modernisering som pågick i de västliga kapitalistiska staterna)

Denna avhandling är tillkommen inom ramen för Forskarskolan i historia och historiedidaktik (FIHD). FIHD är ett samarbete mellan Historiska institutionen vid Lunds universitet och Lärarutbildningen vid Malmö högskola och är ett resultat av Lärarlyftet, regeringens satsning på fortbildning av den svenska lärarkåren.

Antologier och licentiatavhandlingar från Forskarskolan i historia och historiedidaktik:

1. Per Eliasson, Klas-Göran Karlsson, Henrik Rosengren & Charlotte Tornbjer (red.), *Historia på väg mot framtiden. Historiedidaktiska perspektiv på skola och samhälle*, Lund 2010
2. David Rosenlund, *Att hantera historia med ett öga stängt. Samstämmighet mellan historia A och lärares prov och uppgifter*, Lund 2011
3. Maria de Laval, *En undersökning av gymnasieelevers historiska tänkande. "Det känns inte längre som det var länge sedan"*, Lund 2011
4. Valter Lundell, *Den goda tanken och den onda erfarenheten. Om den kommunistiska brotthistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen*, Lund 2011